

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश कुमार ढुंगाना
आदेश

०७६-WO-०९३९

विषय: परमादेश समेत।

काठमाडौं जिल्ला, किर्तिपुर नगरपालिका वडा नं. ६ बस्ने हाल केन्द्रीय
कारागार काठमाडौंमा थुनामा रहेको गोपाल सिवाकोटी
(चिन्तन)१

जुम्ला जिल्ला, धापा गाउँ विकास समिति वडा नं. ८ को हाल परिवर्तित
सिँजा गाउँपालिका वडा नं. २ घर भई हाल केन्द्रीय कारागार, काठमाडौंमा
थुनामा रहेको राम
शर्मा.....

.....१

जाजरकोट जिल्ला, दशेरा ९ घर भई हाल केन्द्रीय कारागार, काठमाडौंमा
कैदमा रहेको मानबहादुर रिट निवेदक
रावत.....

.....१

रुकुम जिल्ला, नुवाकोट ७ घर भई हाल केन्द्रीय कारागार काठमाडौंमा कैदमा
रहेको खिमबहादुर
सुनार.....

.....१

काठमाडौं जिल्ला, टोखा नगरपालिका वडा नं. १२ बस्ने हाल केन्द्रीय
कारागार, काठमाडौंमा थुनामा रहेको बद्रीकुमार
थापा.....१

रुपन्देही जिल्ला, कञ्चन नगरपालिका ४ बस्ने हाल केन्द्रीय कारागार,
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार,
काठमाडौं.....१

गृह मन्त्रालय, सिंहदरवार, विपक्षी
काठमाडौं.....१

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ,
काठमाडौं.....१

कारागार	व्यवस्थापन	विभाग,	कालिकास्थान,
काठमाडौं.....१			
जिल्ला	प्रशासन	कार्यालय,	बबरमहल,
काठमाडौं.....१			
कारागार	कार्यालय,		जगन्नाथदेवल,
काठमाडौं.....१			

नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३(२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ :-

तथ्य खण्ड

१. रिट निवेदन व्यहोरा

(क) नेपालका हिरासत तथा कारागारमा निर्धारित क्षमताभन्दा अत्यधिक बढी तथा कैदीबन्दीका हक, हित र सुविधासम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय न्यूनतम मापदण्डविपरीत हुने गरी हजारौंको संख्यामा राखिएको बारेमा नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका प्रतिवेदनहरूमै विस्तृत रूपमा पटकपटक उल्लेख भइसकेको विषय हो। स्वास्थ्य र सुरक्षाका दृष्टिले अधिपछि सामान्य अवस्थामै पनि अत्यन्तै जीर्ण र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका कारागार भवन, न्यून सुविधा र सरसफाईको दुरावस्थाका कारण कैदीबन्दीहरूको जीऊज्यान सँधै असुरक्षित रहेको, विश्वव्यापीरूपमा कोरोना भाइरस (कोभिड १९) को संक्रमणका दृष्टिले नेपालका हिरासत र कारागारहरूको अवस्था झनै जोखिमपूर्ण हुन पुगेको छ । देशभरिका हिरासत तथा कारागारहरूमा सामान्य अवस्थामै पनि कष्ट र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका करिब २५ हजारको संख्यामा रहेका कैदीबन्दीहरूका हकमा भने विपक्षीहरू पूर्ण रूपले मौन रहेको अवस्था छ ।

(ख) नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने तथा धारा १८ ले समानताको मौलिक हक प्रत्याभूत गरेको छ । यस हकअन्तर्गत संविधानको धारा ३० अन्तर्गतको स्वच्छ वातावरणको हक र धारा ३५ अन्तर्गतको स्वास्थ्यसम्बन्धी हकहरूसमेत अन्तरसम्बन्धित छन्।यी हकहरू सम्पूर्ण कैदीबन्दीहरूका हकमा समेत समान रूपमा लागू रहेका छन् । कैदीबन्दीहरूको हक, अधिकार र सुविधासँग सम्बन्धित कारागार ऐन तथा सोको नियमावलीमा उल्लेख भएका प्रावधानहरूसमेत सम्पूर्ण कैदीबन्दीहरूले समान रूपमा उपभोग गर्न पाउनुपर्नेमा ऐन तथा नियममा उल्लिखित प्रावधानहरू निष्क्रिय रहेसरहको अवस्था छ। प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ को उपनियम (१) मा असल चालचलन भएका कैदीलाई तोकिएको कैदको सजायमा बढीमा ६० प्रतिशतसम्म कैदको सजाय छोट्याउन सकिने छ, सोही नियमको उपनियम (२क) मा असल चालचलन भएका ६५ वर्ष उमेर पुगेका कैदीहरूको हकमा ७५ प्रतिशतसम्मको कैद छोट्याउन वा दुवै आँखा नदेख्ने वा दुवै खुट्टा नचल्ने वा अंगभंग भई ओछ्यान परी निको नहुने

अवस्थामा पुगेको भनी सरकारी चिकित्सकले सिफारिस गरेका कैदीको हकमा सजाय छोट्याउन सकिने प्रावधान, ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा २(क) ले ६० वर्ष उमेर पूरा गरेको नेपाली नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भनी परिभाषित गरेको छ। कैदीहरूका हकमा सो ऐनको दफा १२(१) मा कुनै मुद्दामा कैद सजाय पाई कैद भोगिरहेको ज्येष्ठ नागरिकलाई निजको उमेर र कसूरको अवस्था हेरी ६५ वर्ष उमेर पूरा भई ७० वर्ष ननाघेको हकमा २५ प्रतिशतसम्म, ७० वर्ष उमेर पूरा भई ७५ वर्ष ननाघेको हकमा ५० प्रतिशतसम्म र ७५ वर्ष उमेर पूरा भएकाहरूको हकमा ७५ प्रतिशतसम्म कैद छुट दिन सकिने प्रावधान छ। तर विपक्षीहरूबाट सामान्य अवस्थामा समेत यस्ता कैदीहरूको दैनिक लगत कायम गरी नियमित रूपमा कैदकट्टा तथा माफीमिनाहा गर्ने गराउने वा कैद छोट्याउनेसम्बन्धी कुनै पनि कार्य नगरे नगराएको अवस्था विद्यमान छ।

(ग) फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ अन्तर्गत कैदीहरूलाई प्राप्त सुविधाहरूको समेत आजका मितिसम्म पनि कार्यान्वयन नै नभएको, ऐनको दफा २२ (कैदीलाई सामाजिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने), दफा २५ (सुधारगृहमा पठाउन सकिने), दफा २६ (पुनःस्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने), दफा २७ (सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रीकालिन समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने), दफा २८ (खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने), दफा २९ (प्यारोलमा राख्न सकिने), दफा ३० (सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने), दफा ३१ (कैदबापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने) र दफा ४९ (प्रोवेशन वा प्यारोल अधिकृत तोक्रे) दफा ३४ अन्तर्गत मानसिक रोग भएका कसूरदारलाई चिकित्सा केन्द्रमा राख्ने, दफा ३७ को कैद कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था लागू गर्नेतर्फ विपक्षीहरू पूर्ण रूपले मौन रहेको अवस्था छ। केही दफाहरू नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिएको मितिदेखि लागू हुने भनीएकोमा आजका मितिसम्म पनि सो सुविधाहरू कार्यान्वयन गरिएको छैन। नागरिक तथा कुनै पनि व्यक्तिले प्राप्त गर्ने यस्ता सुविधाहरू विपक्षीहरूको विलम्बका कारण अनिश्चितकालसम्मका लागि कदापि निष्क्रिय रहन सक्दैनन्।

(घ) कैदीहरूले प्राप्त गर्नसक्ने सुविधाहरूका सम्बन्धमा दण्डको सुधारात्मक प्रणाली तथा कारागारमा कैदीहरूको चाप कम गरी कैदीहरूलाई यथासम्भव कारागारभन्दा बाहिर राखी सामाजिकीकरण गर्ने सन्दर्भमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा विभिन्न अभ्यासहरू भइरहेको तर्फसमेत अदालतको ध्यानाकर्षण गर्नु समयसापेक्ष हुनेछ। विभिन्न देशहरूले कैदीहरूलाई राज्यको पूर्ण नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिहरू भएका कारण उनीहरूले कैदको अवधिमा सम्बन्धित राज्यमा प्रचलित सार्वजनिक विदाहरूसमेत गणना गरी कैदकट्टा तथा माफीमिनाहाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालमा समेत राज्यले निर्धारण गरेका सार्वजनिक विदाहरूको हिसाब गरी कैदीहरूको कैद भुक्तानको अवधिमा गणना गर्ने हो भने कैदीहरूको करिब ३३ प्रतिशतसम्म कैद स्वतः भुक्तान हुन सक्छ। हाल प्रचलित कानूनमा नकारात्मक सूचीमा परेका भनीएका कसूरका कसूरदारहरूको कैदकट्टा गर्ने हो

भने कैदीहरूको ठूलो संख्या स्वतः घट्न गई कारागारमा कैदीहरूको अधिक चाप न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्ने तथा राज्यमाथिको आर्थिक व्ययभारसमेत कम हुने निश्चित छ। हाल देशभरिका कारागारहरूमा त्यस्तो नकारात्मक सूचीमा परेका कसूरका कसूरदारहरूको संख्या अत्यधिक रहेको तथ्य विपक्षीहरूलाई समेत अवगत भएकै अवस्थामा सो तर्फ विपक्षीहरूले कुनै ठोस, सकारात्मक र रचनात्मक कदम नचालेको स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

(ङ) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (१९६६) को धारा ४ ले बाँच्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ। सोही अनुबन्धको धारा १४ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिकाबाट छिटोछरितो रूपमा न्याय प्राप्त गर्न पाउने अधिकारसमेत सुरक्षित रहेको छ। तर विपक्षीका उल्लिखित निष्क्रियता र मौनताका कारण प्रचलित संविधान तथा कानूनअन्तर्गत प्राप्त न्यायसँग प्रत्यक्ष रूपले सम्बन्धित कैदीका संविधान तथा कानूनप्रदत्त सुविधाहरूको गम्भीर उल्लंघन भएको तथ्य निर्विवाद छ ।

२. माग गरिएको उपचार

माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, कानून र नजिरसमेतका आधारमा संविधानको धारा ४६ र १३३(२) अन्तर्गत उल्लेखित उपर्युक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जिका निमित्त देहायबमोजिमको निवेदन मागदावी रहेको छः

- क. कोरोना भाइरसको सम्भावित संक्रमणबाट बच्न विश्व स्वास्थ्य संगठन तथा विपक्षी नेपाल सरकारसमेतले लागू गरेका २५ जनाभन्दा बढी मानिस एक ठाउँमा भेला नहुने, परस्परमा सामाजिक दूरी कायम गर्नुपर्ने तथा मास्कको अनिवार्य प्रयोग र सरसफाईलगायतका मापदण्डहरू सम्पूर्ण कैदीबन्दीहरूका हकमा समेत संविधानको धारा १६, १८, ३० र ३५ अन्तर्गत प्रत्याभूत मौलिक हकहरूको बाध्यात्मक पालना र संरक्षणका लागि परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ,
- ख. विश्व स्वास्थ्य संगठन तथा नेपाल सरकारले लागू गरेका मापदण्डहरूको यथार्थ र प्रभावकारी पालनाका निमित्त वर्तमान अवस्था, उदाहरणको लागि काठमाडौँ, जगन्नाथदेवलस्थित कारागार कार्यालयअन्तर्गत तीनवटा कारागारहरूमा कैदीबन्दीहरू राख्ने क्षमता करिब १,८०० मात्र भएकोमा हाल करिब ३,१३७ रहेकोमा, कैदीबन्दीहरूको अत्यधिक चाप न्यून गर्नुको कुनै विकल्प नभएको हुनाले समान रूपमा बाँच्न पाउने अधिकार, स्वच्छ वातावरण र स्वास्थ्यको मौलिक हकको संरक्षणका दृष्टिले निवेदकलगायतका कैदीबन्दीहरूले हाल भोगिरहेको अवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्न तथा नियमित रूपमा कैदीबन्दीहरूको चाप निरन्तर रूपमा व्यवस्थापन गर्नका लागि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३० र ४९ सोही ऐनको दफा १(२) बमोजिम तत्काल लागू गर्नु गराउनु तथा विश्वमा कायम रहेको दण्डको आधुनिक सुधारात्मक सिद्धान्त र प्रणालीलाई मध्यनजर गरी खासगरी प्यारोल र कैदकट्टाका सम्बन्धमा हाल कायम

विभिन्न कसूरहरूको नकारात्मक सूचीको खारेजीका निमित्त आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरिपाउँ,

ग. प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ को (१) र (२क) तथा ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा २(क) र १२ बमोजिम कैदीहरूलाई प्राप्त सुविधाहरू दैनिक लगत कायम गरी नियमितरूपमा उपलब्ध गराईपाउँ,

घ. कोराना भाइरस संक्रमणको जोखिमबाट सबैभन्दा छिटो र सबैभन्दा बढी संख्यामा प्रभावित हुने अवस्थामा रहेका प्रचलित कानूनबमोजिम नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूर र कसूरदारहरूका हकमा समेत उल्लिखित कैदकट्टा तथा माफीमिनाहाका सुविधाहरू संविधानको धारा २७६ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिमार्फत माफीमिनाहा घोषणा गर्ने व्यवस्था गरिपाउँ,

ङ. कैद तथा जरिवाना तोकिएका कैदीहरूका हकमा कैद भुक्तान भइसकेको वा कैदकट्टा तथा माफीमिनाहाका लागि कानूनतः योग्य भइसकेको अवस्थामा पनि जरिवाना तिर्न बुझाउन असमर्थ भएका कारण कैदमा बस्नुपर्ने बाध्यतामा रहेका कैदीहरूका हकमा समेत वर्तमान जोखिमलाई मध्यनजर गर्दै त्यस्तो जरिवानासमेत माफीमिनाहा गर्ने व्यवस्था गरिपाउँ,

च. अन्य विभिन्न मुलुकहरूले अपनाएका अभ्यासहरूलाई समेत ध्यानमा राख्दै कैदीबन्दीहरूलाई सार्वजनिक विदा गणना गरी कैदकट्टा गर्ने व्यवस्थाका निमित्त आवश्यक कानून निर्माण गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ,

छ. यस महामारीका कारण उत्पन्न वर्तमान संकटपूर्ण अवस्थामा बन्दीहरूको जीवनरक्षा र स्वास्थ्यको मौलिक हकको संरक्षणका लागि हाल देशभरी नै उल्लेखनीय संख्यामा पुर्पक्षका लागि भनी थुनामा रहेका सम्पूर्ण बन्दीहरूलाई तारिख वा हाजिर जमानीमा छुटी छुटाई मुद्दा पुर्पक्ष गर्नु गराउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ,

ज. हिरासत र कारागारको दुरावस्था तथा कैदीबन्दीहरूको अत्यधिक चाप कम गर्न विपक्षी गृह मन्त्रालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका प्रतिवेदनहरू तत्काल कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ।

३. यस अदालतको कारण देखाउ आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? आदेश जारी हुन नपर्ने कानूनबमोजिमको आधार कारण भए सोसमेत साथै राखी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक ७ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षीहरूको नाममा सूचना म्याद जारी गरी लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७७।१।३ को आदेश।

४. कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलको तर्फबाट परेको लिखितजवाफ।

विपक्षी रिट निवेदक गोपाल सिवाकोटी र बद्रीकुमार थापा काठमाडौं जिल्ला अदालतको च.नं. ६४३३, मिति २०७५।१।२९ को पत्रानुसार ठगी मुद्दामा, राम शर्मा जुम्ला

जिल्ला अदालतको च.नं. ८६०, मिति २०७२।१२।२६ को पत्रानुसार कर्तव्य ज्यान मुद्दामा, मानबहादुर रावत काठमाडौं जिल्ला अदालतको स.फौ.नं. २१८१, मिति २०६७।१।२९ को पत्रानुसार लागू औषध खैरोहिरोइन मुद्दामा, खिमबहादुर सुनार बाँके जिल्ला अदालतको च.नं. १७२६, मिति २०७२।५।२४ को पत्रानुसार ठगी मुद्दामा, ओमप्रकाश पौडेल भन्ने ओमप्रकाश उपाध्याय काठमाडौं जिल्ला अदालतको मुद्दा नं. ०७५-CI-१८४९, मिति २०७६।९।६ को पत्रानुसार लिखत सम्बन्धी कसूर मुद्दामा र प्रकाश ओझा सुनसरी जिल्ला अदालतको च.नं. ११८९१ मिति २०७३।१०।२८ को पत्रानुसार जिउ मास्ने बेच्ने मुद्दामा कानूनबमोजिम थुनामा राखिएको हुँदा यस कार्यालयको हकमा उक्त रिट निवेदन खारेज गरि पाउँ।

५. कारागार व्यवस्थापन विभागका तर्फबाट परेको लिखितजवाफ।

प्रस्तुत रिटका विषयमा विश्वव्यापी रुपमा महामारीको रुपमा देखिएको कोरोना भाइरस (कोभिड - १९) का कारण सम्पूर्ण कारागारहरुमा यस भाइरसको संक्रमण हुन नदिन उच्च सावधानी अपनाईएको छ। हाल कारागारहरुमा बाहिरी भेटघाट बन्द गरिएको अवस्था छ। अत्यावश्यक अवस्थामा बाहेक संक्रमणलाई मध्यनजर गर्दै कारागार स्थानान्तरण बन्द गरिएको छ। कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलस्थित कारागार अस्पतालमा आइसोलेसनको लागि १५ वेड, कारागार कारखाना परिसरमा रेडक्रसको सहयोगमा १० वटा पालमा २० जना क्वारेन्टाइनमा राख्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। नखबुस्थित कारागार परिसरभित्र महिला वार्डमा १०० जनासम्म राख्नका लागि क्वारेन्टाइन कक्ष निर्धारण गरिएको छ। नखबु कारागार परिसर भित्रकै मनोसामाजिक अस्पतालमा २० जनालाई आइसोलेसनमा राख्न सक्ने स्थान निर्धारण गरिएको छ। सुनसरी, काभ्रेपलाञ्चोक लगायतका कारागारमा क्वारेन्टाइन कक्ष स्थापना भइसकेको छ। मानव अधिकार परिषद् नेपाल र प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रको सौजन्यमा १०९ थान PPE SET, मास्क/पञ्जासमेत उपलब्ध भई आवश्यक कारागारमा वितरण भएको र थप वितरण भईरहेको छ। मिति २०७७।०१।०४ का दिन माननीय महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा भएको बैठकको निर्णय अनुरूप कैदीबन्दी बाहिरबाट भित्र ल्याउँदा स्वास्थ्योपचारका लागि सबै कारागारहरुलाई निर्देशन दिइसकिएको छ। सर्वोच्च अदालतको २०७६ चैत्र ७ गतेको आदेश/प्रेस विज्ञप्तिअनुरूप २०७७।०१।०४ सम्म कारागारहरुबाट २०७ जना र बालसुधार गृहबाट २१९ गरी जम्मा ४२६ जना कैदीहरु छुटि गएका छन्। कैदीबन्दीहरुको कैद छुट, माफीमिनाहा तथा कैदकट्टा लगायतका कार्य नेपाल सरकारको नीति, वर्तमान कानूनी प्रावधान र मान्यता अनुरूप चलिरहेको र आगामी दिनमा समेत नेपाल सरकारबाट निर्देशन भएबमोजिम यस विभागले समग्र व्यवस्थापन गर्ने नै हुँदा यो महामारी व्यवस्थापन समग्र राज्यकै चुनौती भएको र सम्पूर्ण मुलुक नै बन्दाबन्दीको अवस्थामा रहेको हुँदा यस कारागार व्यवस्थापन विभागलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट पेश गरेको लिखितजवाफ।

महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायोजन भएबमोजिम अन्य सरकारी वकीलहरुबाट हिरासत तथा कारागारको अनुगमन गरी थुनुवा तथा कैदीबन्दीहरु

उपर मानवोचित व्यवहार भए नभएको कुरा समेतका सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदनहरू पेस भएको कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएबाट पनि महान्यायाधिवक्ता तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय थुनुवा तथा तथा कैदी बन्दीहरूको संविधान तथा कानून प्रदत्त हकको संरक्षण गर्न सदैव प्रतिवद्ध रहेको कुरा रिट निवेदकहरूले नै स्वीकारेको र असल चाल चलन भएका कैदीबन्दीहरूलाई कानूनबमोजिम कैद छुट तथा माफीमिनाहा दिने विषयका सम्बन्धमा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूबाट कारबाही हुने विषय भएको र सो अनुसारको कारबाही सम्बन्धित निकायहरूबाट भईरहेको र कोभिड-१९ को महामारीको हालको अवस्थामा हिरासत तथा कारागारभित्र संक्रमण हुन नदिन हिरासत तथा कारागार व्यवस्थापन गर्ने निकायहरूले आवश्यक उपायहरूको अबलम्बन गरिरहेको अवस्थामा निवेदकहरूले रिट निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएजस्तो थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूको संविधान तथा कानून प्रदत्त हक अधिकारको हनन् यस कार्यालयको कुनै पनि कार्यबाट नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

७. नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पेश गरेको लिखितजवाफ।

नेपाल सरकार संविधान तथा कानूनको परिपालना गरी गराई नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारको सम्मान गर्न प्रतिवद्ध छ। स्वास्थ्य सेवालाई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ तुल्याई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्न जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ जारी भई कार्यान्वयन भैरहेको छ। कुनै पनि बेला हुनसक्ने स्वास्थ्य सम्बन्धी विपद व्यवस्थापन तत्काल गर्न, उत्तरदायी एवं कुशल व्यवस्थापनको माध्यमबाट आवश्यक सबै स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी नागरिकको स्वास्थ्य प्रवर्द्धन, संरक्षण, सुधार र पुनःस्थापना गर्न राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६ लागू भई सोहीबमोजिम काम कारबाही भइरहेको छ। यो व्यवस्था कारागारमा रहेका कैदी बन्दीहरूका हकमा समेत लागू भएको छ। कोभिड-१९ रोगको रोकथाम र निर्मूल गर्नका लागि मिति २०७६।१२।९ मा संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी अत्यावश्यक काममा बाहेक कुनै व्यक्ति घरबाट बाहिर ननिस्कने लगायतका आदेश नेपाल सरकारबाट जारी भई सोको कार्यान्वयन गर्न सबै जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई मुकरर गरी कार्यान्वयन गरिएको छ। यस रोगबाट संक्रमितको पहिचान गरी उपचार गर्न र निज एवं निजको सम्पर्कमा आएकाको समेत कोरोना संक्रमण भए नभएको परीक्षण गरी निजहरूलाई अरु मानिसको सम्पर्कमा नआउने व्यवस्था गरिएको छ। रोगको उपचारमा खटिने स्वास्थ्यकर्मीको लागि आवश्यक पर्सनल प्रोटेक्टिभ ईक्विपमेन्ट (पिपिई) को व्यवस्थापन गरी यस रोगको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि आवश्यक सतर्कताका लागि विभिन्न सञ्चारका माध्यमबाट जनचेतनामूलक सन्देशहरू प्रसारण गर्ने गरिएको छ। कारागारहरूमा समेत बाहिरी व्यक्तिको आउजाउलाई नियन्त्रण गरिएकोले हाल निवेदकले दावी गरे जस्तो कारागारमा यसको प्रभाव हुने अवस्था रहेको देखिँदैन। रिट निवेदकले माग गरेको संविधानको धारा २७६ मा व्यवस्था भएको राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई

कानूनबमोजिम माफी मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सकेछ भन्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा संविधान दिवस लगायतका समयमा निश्चित शर्त पूरा गरेका कैदी बन्दीहरुलाई कैद छुट दिएको, ज्येष्ठ नागरिकलाई उपलब्ध स्रोत साधनबमोजिम सेवा सुविधा उपलब्ध गराइएको, प्रोवेशन प्यारोलका सम्बन्धमा कानूनी पूर्वाधार तयार गर्ने कार्य सम्बन्धित निकायबाट भैरहेको, कैद कट्टा नियमावली, २०७६ लागू भै ५० प्रतिशत कैद भुक्तान गरेका कैदीहरुले कैद छुट पाइरहेका छन्। ज्येष्ठ नागरिकका हकमा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न रिट निवेदनहरुमा जारी गरेको आदेश कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि नकारात्मक सूचीका मुद्दाका कैदीहरुलाई समेत निजहरुको कानूनबमोजिमको कैद छुटको सुविधा दिई कैदबाट छुटकारा दिने प्रकृया शुरु गर्न कारागार व्यवस्थापन विभागलाई लेखि पठाएको कोरोना भाईरस (कोभिड-१९) को संक्रमण देखिइसकेको नेपाल सरकारबाट उच्च सतर्कताकासाथ सोको रोकथाम, नियन्त्रण र उपचारका सम्बन्धमा आवश्यक काम कारवाही भैरहेको र रोगको संक्रमणलाई फैलिन नदिनु र यसको नियन्त्रण र रोकथाम गर्नु नै अहिलेको पहिलो प्राथमिकता भएकोले रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि स्वास्थ्य टोली खटाउने, सुसुचित गर्ने, क्वारेन्टाइनस्थललाई तयारी स्थितिमा राख्ने, आवश्यक स्थानमा क्वारेन्टाइन निर्माण गर्ने, आवश्यक औषधि तथा खाद्य आपूर्तिलाई सहज बनाउने सहितका निर्णय भई कार्यान्वयन भएको र कारागारहरुमा समेत सोहीबमोजिमको सचेतनाका कार्यहरु भइरहेको र कानूनबमोजिमको सुविधा कैदी बन्दीहरुले पाइरहेको अवस्थामा बिदासमेत गणना गरी कैद कट्टा गरिपाउँ भन्ने मागदावी सर्वथा अनुचित र असान्दर्भिक देखिदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

८. नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट पेश गरेको लिखितजवाफ।
स्वास्थ्य सेवालाई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय तथा सर्वसुलभ तुल्याई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्न जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ जारी भई कार्यान्वयन भएको, स्वास्थ्य सम्बन्धी विपद् व्यवस्थापन तत्काल गर्न, उत्तरदायी एवं कुशल व्यवस्थापनको माध्यमबाट आवश्यक सबै स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गरी नागरिकको स्वास्थ्य प्रवर्द्धन, संरक्षण, सुधार र पुनःस्थापना गर्न राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६ लागू भई सोहीबमोजिम काम कारवाही भइरहेको, स्वास्थ्यकर्मीको लागि आवश्यक पर्सनल प्रोटेक्टिभ ईक्विपमेन्ट (पिपिई) को व्यवस्थापन गरिएको छ। यस रोगको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि आवश्यक सतर्कताका लागि विभिन्न सञ्चारका माध्यमबाट जनचेतनामूलक सन्देशहरु प्रसारण गर्ने गरिएको छ। कारागारहरुमा समेत बाहिरी व्यक्तिको आउजाउलाई नियन्त्रण गरिएको छ। रिट निवेदकले माग गरेको संविधानको धारा २७६ मा व्यवस्था भएको राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई कानूनबमोजिम माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सकेछ भन्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट समय समयमा निर्णय भई संविधान दिवस लगायतका समयमा निश्चित शर्त पूरा गरेका कैदी बन्दीहरुलाई कैद छुट दिएको, कारागारको सुधार तथा व्यवस्थापनको सम्बन्धमा पर्याप्त सचेतना अपनाइएको, ज्येष्ठ नागरिकका सम्बन्धमा ऐनले गरेको व्यवस्थाबमोजिम ज्येष्ठ नागरिकलाई उपलब्ध स्रोत

साधनबमोजिम सेवा सुविधा उपलब्ध गराइएको छ। प्यारोल र कैद कट्टी तथा विभिन्न कसूरहरुको नकारात्मक सूचीको खारेजीका सम्बन्धमा के कुन कारणले हो, सोको आधार र कारण निवेदकले खुलाउन सकेको अवस्था छैन। गम्भीर प्रकृतिका कसूमा कसूरदारले कैद सजाय अनिवार्य भोग्नुपर्ने सिद्धान्तबमोजिम नै विधायीकाले कैद छुटका सम्बन्धमा नकारात्मक सूचीको व्यवस्था गरेको हुन्छ। बिना आधार र कारण खारेज हुन सक्दैन। बिदा समेत गणना गरी कैद कट्टा गरी पाउँ भन्ने मागदावी असान्दर्भिक रहेकोले कोरोना भाईरसको संक्रमणको कारणबाट सर्वसाधारणलाई मर्का पर्ने अवस्था आउन नदिन रोगको नियन्त्रण तथा रोकथामको लागि विश्वसनीय ढङ्गबाट सेवा प्रवाह गर्ने, नागरिकहरुमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने, निगरानी र क्वारेन्टाइनको स्थितिलाई सुदृढ तुल्याउने, विरामीको उपचार तथा व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याउने रणनीति तथा कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गरी कोरोनाको संक्रमणबाट नेपाललाई मुक्त गराउने र जनसाधारणको जीवनलाई सहज बनाउन यथेष्ट प्रयास भइरहेको हुँदा सोही विषय जोडी दायर प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

९. निवेदकहरुको तर्फबाट परेको पुरक निवेदन

कोभिड १९ को संक्रमणबाट कैदीबन्दीहरुलाई सुरक्षित राख्नका लागि विश्व स्वास्थ्य संगठनले तय गरेका र विपक्षी नेपाल सरकारले समेत लागू गरेका सुरक्षात्मक उपायहरु कारागारहरुका हकमा तत्काल लागू हुनुपर्ने आवश्यकता रहेकोमा आजका मितिसम्म पनि विपक्षीहरुबाट कैदीबन्दीहरुलाई कोभिड १९ को जोखिमबाट बचाउनका लागि तथा कैदीबन्दीहरुको अत्यधिक चाप न्यून गर्नेलगायतका सुरक्षात्मक कदमहरु लागू नभएकै अवस्थामा निवेदकहरु रहेको केन्द्रीय कारागारको अस्पतालका दुईजना नर्सहरुमा कोभिड १९ को च्यापिड डाइनामिक टेस्ट(आरडीटी) पोजिटिभ भएको समाचार टेलिभिजनबाट समेत सार्वजनिक भइसकेको छ। यसबाट निवेदकलगायतका कैदीबन्दीहरुबीच गम्भीर भय र त्रास सिर्जना भएको र मुलुकका कारागारहरुमध्येमा कारागारको आफ्नै अस्पतालको सुविधाका कारण सबैभन्दा बढी मानसिक बिरामी, दिर्घरोगी र वृद्ध कैदीबन्दीहरुको संख्या यसै कारागारमा रहेको छ। देशभरीका बिरामी कैदीबन्दीहरु उपचारका लागि यसै कारागार अस्पतालमा ल्याउने गरिएको छ। रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएअनुसार, कोभिड १९ को संक्रमण फैलनेबित्तिकै कारागारका कैदीबन्दीहरुका हकमा यसको प्रभाव अत्यन्तै छिटो र अत्यधिक संख्यामा फैलने खतराका बारेमा समेत प्रस्टसँग उल्लेख गरिएकोमा, यस अदालतको मिति २०७७।१।३ को आदेशले अन्तरिम आदेशको मागदावीको सम्बन्धन नगरिएको कारण मागदावी बमोजिम तत्काल कुनै ठोस कदम नचालेकोले यसअघि दर्ता गरेको रिट निवेदनको पूरक निवेदनका रुपमा दर्ता रहेको यस निवेदनका आधारमा माथि उल्लेखित मागदावीको सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४६ बमोजिम तथा नियम ४९(२) (क) बमोजिम निम्नलिखित प्रयोजन र संकटकालिन कदमहरु चाल्नका निमित्त अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ भनी परेको मिति २०७७।१।१० को पुरक निवेदनपत्र।

- a) केन्द्रीय कारागारलगायतका सबै कारागारहरूमा कोभिड १९ को सम्भावित संक्रमण रोकका लागि एक ठाउँमा २५ जनाभन्दा बढी कैदीबन्दीहरू नराख्ने तथा निर्धारित शरीरिक दुरीको मापदण्ड कायम गर्ने,
- b) प्रचलित कानूनबमोजिम कैदकट्टा र माफीमिनाहाका सुविधाहरू तत्काल लागू गरी कैदीबन्दीहरूको अत्यधिक चाप कोभिड-१९ विरुद्धका कदमस्वरूप चालिएका मापदण्डहरू अनुकूल हुने गरी न्यून गर्ने,
- c) कोभिड-१९ को संक्रमण रोकका लागि प्रचलित कानूनले कैदकट्टा र माफीमिनाहाका लागि निषेध गरेका कसूरहरूका हकमा समेत संविधानको धारा ११४ बमोजिम तत्काल केही गर्नका लागि आवश्यक अध्यादेशमार्फत सबै कैदीहरूका हकमा कैदकट्टा तथा माफीमिनाहाको सुविधा लागू गर्ने,
- d) फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को परिच्छेद ५ अन्तर्गत उपलब्ध प्यारोल र खुल्ला कारागार लगायतका सबै प्रावधानहरू तत्काल लागू गर्ने।

१०. ०७६-FN-०५५४ (०७६-WO-०९३९) मा यस अदालतबाट जारी भएको अन्तरिम आदेश

- क. कारागार भित्रको भिडभाड कम गरी कैदी थुनुवाहरूको स्वास्थ्य समेतलाई मध्यनजर राखी निम्न कार्यहरू गर्न सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को ४९ बमोजिम विपक्षीहरूको नाममा यो अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ को व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याई कारागारहरूको व्यवस्थित सुधार गर्ने प्रयोजनको लागि सोही ऐनको दफा १(२) बमोजिम नेपाल राजपत्रमा ७ दिनभित्र सूचना प्रकाशित गरी उल्लेखित व्यवस्था कार्यान्वयनको प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नु।
- ख. फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३७ तथा कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ बमोजिम कैद सजाय छुट हुन सक्ने व्यवस्थाको बिना भेदभाव तत्काल कार्यान्वयन गर्नु।
- ग. मिति २०७६।१२।०६ मा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट COVID-19 को परिप्रेक्षमा गरिनुपर्ने कार्यको सम्बन्धमा भएको निर्णयको कार्यान्वयनको प्रगति १५ दिनभित्र यस अदालत समक्ष पेश गर्नु।
- घ. कारागारहरूमा हुने आवतजावत नियन्त्रणका सम्बन्धमा चालिएका कदमका अलावा, देश भरिका कारागारहरूमा COVID-19 को संक्रमण हुन सक्ने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्न सम्पूर्ण कारागारहरूमा थप जागरण, सर-सफाई (disinfection) लगायतका कार्यहरू गरी त्यसको अवस्था १५ दिनभित्र यस अदालतसमक्ष कारागार व्यवस्थापन विभागमार्फत प्रतिवेदन पेश गर्नु। प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई यथाशिघ्र दिई प्रस्तुत निवेदन मिति २०७७।०२।०७ गते बुधवार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७७।१।१७ को आदेश।

आदेश खण्ड

११. नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूका तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान बरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, प्रा. डा. श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग, श्री रविनारायण खनाल, श्री एकराज भण्डारी तथा अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा (बन्दी), श्री मनिषकुमार श्रेष्ठ, श्री किर्तीनाथ शर्मा पौडेल, श्री रामेश्वरप्रसाद कोइराला, श्री विकास भट्टराई, श्री पंकजकुमार कर्ण, श्री अनन्तराज लुइटेल, श्री शान्तिदेवी खनाल, श्री अमिता गौतम पौडेल, श्री भाइराजा राई, श्री सन्तोष भण्डारी, श्री जनकराज आचार्य, श्री विशालकुमार उपाध्याय, श्री सरोजकृष्ण घिमिरे, श्री नवराज पाण्डे, श्री मुकुन्द अधिकारी, श्री सुजन नेपाल, श्री शैलेन्द्र अम्बेडकर, श्री विरभद्र जोशीले हाल कारागारहरूमा कैदीबन्दीहरूको अत्यधिक चाप रहेको त्यसको न्यूनिकरण गर्नुको कुनै विकल्प नभएको, विश्व स्वास्थ्य संगठन समेतले यसलाई कारागारमा चाप घटाउने रणनीतिको रूपमा लिएको हुँदा नेपालले पनि अत्यधिक चाप रहेको कारागारमा सोही अनुरूपको रणनीति लिनुपर्ने तथ्यमा जोड दिनुभयो। साथै नेपाल संयुक्त राष्ट्र संघको पक्षधर हुनाले मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू र नेपालको संविधानद्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, स्वच्छ वातावरण र स्वास्थ्यको मौलिक हकको संरक्षणका दृष्टिले निवेदकलगायतका कैदीबन्दीहरूले हालको विषम परिस्थितिमा भोगिरहेको कोरोना भाइरसको महामारीको डर त्रास र संक्रमणको जोखिमताको अवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्न आवश्यक रहेको विषयमा जोड दिनुभयो। नियमित रूपमा कैदीबन्दीहरूको चाप निरन्तर रूपमा कानून बमोजिम व्यवस्थापन गरी कम गर्नका लागि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ मा उल्लिखित सुधारात्मक दण्ड प्रणाली सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था सोही ऐनको दफा १(२) बमोजिम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मिति देखी प्रारम्भ हुनेछ भनी उल्लेख भएकोमा हालसम्म पनि लागू हुन नसकेको र अन्तरिम आदेशले समेत उक्त कानूनी व्यवस्था ७ दिन भित्र कार्यान्वयनमा ल्याउनु भनीएकोमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। सम्मानित अदालतबाट नेपाल सरकार विरुद्ध सागर भट्ट समेत भएको ०७१-CR-०६५९ को जवरजस्ती करणी मुद्दामा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेको सुधारात्मक दण्ड प्रणाली अवलम्बन गर्न आवश्यक कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था तयार गर्न नेपाल सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएकोमा हाल सम्म कार्यान्वयनमा नआएको, उक्त कानूनी प्रावधानहरू तत्काल लागू गरिएमा कारागारमा कैदी बन्दीहरूको चापलाई निकै कम गर्न सकिने तथा संविधान र कानूनले समेत परिकल्पना गरेको आधुनिक सुधारात्मक प्रणालीलाई लागू गर्न सकिने भनी तर्क गर्नुभयो। यसैगरी नकारात्मक सूची खारेज गर्नका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरी पुरानो कानून बमोजिम दिएको कैद कट्टाको सुविधालाई बर्तमान कानूनमा नकारात्मक सूचीमा राखी उक्त सुविधाबाट समेत बञ्चित गर्न नमिल्ने हुँदा पुरानो कानून बमोजिमको कैद कट्टाको सुविधा नयाँ कानून लागू हुनु भन्दा अधिको समय सम्म उपलब्ध गराउनु र जरिवाना तिर्न बुझाउन नसकी कैदमा बसेकाहरूको हकमा समेत जरिवाना माफी मिनाहा गरी, प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ को उपनियम (१) र (२क) तथा ज्येष्ठ

नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा २(क) र १२ बमोजिम कैदीहरूलाई प्राप्त सुविधाहरू प्रत्येक दिन लगत विवरण कायम गरी विना भेदभाव नियमितरूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न, नेपालका हिरासत र कारागारको दुरावस्था तथा कैदीबन्दीहरूको अत्यधिक चाप रहेको भनी सो लाई उचित व्यवस्थापन गर्नु गराउनु भनी बिपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश सहितको निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको बहस प्रस्तुत गर्नु भयो।

१२. बिपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराईले कैदीबन्दीहरूलाई कानूनबमोजिम कैद छुट पाउने प्रशासनिक बिषय भएकोले कैद छुट तथा राष्ट्रपतिबाट माफीमिनाहा दिने विषय फरक फरक विषय हुन। प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूबाट कारबाही हुने विषय भएको र सो अनुसारको कारबाही सम्बन्धित निकायहरूबाट भईरहेको अवस्थामेत छा/कोभिड-१९ को महामारीको हालको अवस्थामा हिरासत तथा कारागारभित्र कैदी बन्दीहरूको संख्या आवश्यकता भन्दा बढिरहेको भन्ने कुरा कारागार सुधार व्यवस्थापन समितिको प्रतिवेदनहरूमा समेत उल्लेख भएको देखिन्छ। कारागार भित्र संक्रमण हुन नदिन हिरासत तथा कारागार व्यवस्थापन गर्ने निकायहरू सचेत रही तत् सम्बन्धमा आवश्यक उपायहरूको अबलम्बन गरिरहेको नै देखिन्छ। निवेदकहरूले रिट निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएजस्तो थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूको संविधान तथा कानून प्रदत्त हक अधिकारको संरक्षणमा सरकारबाट आवश्यक पहल नभएको होईन आवश्यकता बमोजिमको काम भएको नै पाइन्छ। ज्येष्ठ नागरिकका हकमा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न रिट निवेदनहरूमा जारी गरेको आदेश कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि नकारात्मक सूचीका मुद्दाका कैदीहरूलाई समेत निजहरूको कानूनबमोजिमको कैद छुटको सुविधा दिई कैदबाट छुटकारा दिने प्रकृया शुरु गर्न कारागार व्यवस्थापन विभागलाई लेखि पठाएको, कोरोना भाईरस (कोभिड-१९) को संक्रमण देखिइसकेको नेपाल सरकारबाट उच्च सतर्कताकासाथ सोको रोकथाम, नियन्त्रण र उपचारका सम्बन्धमा आवश्यक काम कारवाही भैरहेको र रोगको संक्रमणलाई फैलिन नदिनु र यसको नियन्त्रण र रोकथाम गर्नु नै अहिलेको पहिलो प्राथमिकता भएकोले सोको रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि स्वास्थ्य टोली खटाउने, सुसुचित गर्ने, क्वारेन्टाइन स्थललाई तयारी स्थितिमा राख्ने, आवश्यक स्थानमा क्वारेन्टाइन निर्माण गर्ने, आवश्यक औषधि तथा खाद्य आपूर्तिलाई सहज बनाउने सहितका निर्णय भई कार्यान्वयन भएको र कारागारहरूमा समेत सोहीबमोजिमको सचेतनाका कार्यहरू भइरहेको छ। विश्वव्यापी महामारीको रूपमा फैलिएको कोभिडकै बहाना बनाएर कानूनले परिभाषित नगरेको सुबिधा दिई कुनैपनि कारागारबाट भौतिक पूर्वाधारको उचित व्यवस्थापनको अभाव रहेको भनी कैदी बन्दीहरूलाई उन्मुक्ति दिन र निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्न मिल्दैन। निवेदकहरूले उठाएको कैदकट्टाको लागि भएका नकारात्मक सूचीहरू हटाउने भन्ने कुरा विधायिकाको बुद्धिमत्ताको बिषय भएको हुँदा न्यायपालिकाले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत बेहोराको बहस प्रस्तुत गर्नु भयो।

१३. मिसिल संलग्न निवेदन, लिखित जवाफहरु समेतका कागजातहरु अध्ययन गरी तथा निवेदक विद्वान कानून व्यवसायीहरु तथा विपक्षीहरुका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ताको बहस जिकिर समेत सुनी देहायका सवालहरुमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो:

- (१) संक्रमणको जोखिमता घटाउन शारीरिक दुरी कायम राखी व्यक्तिगत सुरक्षाका अन्य उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्नेमा कोभिड-१९ को महामारीको समयमा समेत क्षमता भन्दा बाहिरको कारागारमा सामाजिक दुरी कायम गर्न नसकेको, विश्व स्वास्थ्य संगठन र नेपाल सरकार आफैले तोकेको मापदण्ड बमोजिम २५ जनाभन्दा बढी व्यक्ति एकै ठाउँमा भेला नहुने आदेशको पालना गर्न नसकेको, सुरक्षित भई बस्नको लागि मास्क, साबुनपानी, स्यानिटाइजरको प्रयोग गर्नु पर्नेमा सो हुन नसकेको अवस्थामा सामाजिक दुरी कायम गर्न र सुरक्षित हुन परमादेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ? यसै सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन तत्काल कार्यान्वयन गर्न गराउन कुनै आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?
- (२) कारागारमा बढेको कैदीबन्दीको चाप कम गर्नका लागि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ मा भएको सुधारात्मक दण्डप्रणालीको व्यवस्था, ऐ. ऐनको दफा १(२) तथा दफा ३४ र दफा ३७ को व्यवस्था कार्यान्वयन गरेमा कारागारको चाप घट्ने र महामारीको जोखिमता घट्ने हुँदा निवेदकको माग बमोजिम तत्काल उक्त ऐनको माथि उल्लेखित दफाहरु कार्यान्वयन गर्नका लागि परमादेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?
- (३) कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(१), (२क) तथा ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ को दफा २क. र १२ बमोजिम कैदीहरुलाई प्राप्त सुविधाहरु दैनिक लगत कायम गरी नियमित रुपमा सुविधा उपलब्ध गराउनु भनी परमादेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?
- (४) प्रचलित कानूनबमोजिम नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूर र कसूरदारको हकमा कैदकट्टा र माफी मिनाहाको सुविधाहरु संविधानको धारा २७६ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट माफी मिनाहा घोषणा गर्ने व्यवस्थाका लागि आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ? माफी मिनाहाका लागि नकारात्मक सूचिमा रहेका कसूरलाई सूचीबाट हटाउनको लागि नेपालको संविधानको धारा ११४ बमोजिम आवश्यक अध्यादेश लगायतका कानूनी व्यवस्था गर्न आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ?
- (५) जोखिमतालाई मध्यनजर राखी सार्वजनिक विदाको गणना गरी कैदकट्टी गर्ने व्यवस्था गर्न, कैद वा जरिवाना तोकेका कैदीहरुको हकमा कैद भुक्तान भईसकेको वा कैद कट्टा तथा माफी मिनाहाका लागि योग्य भएका जरिवाना तिर्न बुझाउन असमर्थ भएका कारण कैदमा बस्नु परेका कैदीहरुको हकमासमेत जरिवाना माफी मिनाहाका लागि तथा पुर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेका सम्पूर्ण बन्दीहरुलाई तारिख वा हाजिर जमानीमा छाड्न कुनै आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ?

१४. प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएका विषयवस्तु वर्तमान अवस्थामा विश्वभरी नै फैलिरहेको कोभिड-१९ का कारणले स्वतन्त्रता बन्धकमा रहेका वर्गहरुलाई पारेको असर र मुख्यतः कारागार/

सुधारगृहमा बन्दी/थुनुवा जीवन बिताइरहेका बालबालिका, महिला, पुरुष र ज्येष्ठ नागरिक संक्रमणको उच्च जोखिममा रहेको हुँदा संक्रमणको रोकथाम, स्वास्थ्य सेवाको समान पहुँचको सुनिश्चितता गराउन क्षमताभन्दा बाहिर अत्यन्त भिडभाड (Over crowded) हुने कारागारहरूमा शारीरिक दुरी कायम गरी सुरक्षाका उपायहरू समेत अपनाई जोखिमता घटाउन संविधान, ऐन, र नियम बमोजिमको सुविधाहरूको सुनिश्चितता गर्ने गराउने विषयसंग जोडिएको देखिन्छ। निवेदन मागमा प्रवेश गर्नु अघि कारागारको स्थिति तथा त्यसबाट सृजित उच्च जोखिमताको तथ्यहरू विश्लेषण गर्न मनासिव हुनेछ।

क. कोभिड-19 को जोखिमता आज प्रत्येक व्यक्तिमा रहेतापनि केही वर्गहरू उच्च जोखिमतामा रहेका छन्। विशेषगरी स्वतन्त्रता बन्धकमा (Persons deprived with their liberty) रहेको र सीमित अवस्था (Confined condition) मा बस्न बाध्य कैदीबन्दीहरू संक्रमणको उच्च खतरामा हुने हुन्छन्। कारागारमा रहेका कैदीबन्दीहरूमा रोगको बोझ, अन्य व्यक्तिहरू भन्दा खराब स्वास्थ्य अवस्था हुने गरेको र प्रायः तनाव, कम पोषण, सरसफाइको कमी, कमजोर रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता (Weak Immune System) जस्ता कारक तत्वहरूले गर्दा निजहरूको स्वास्थ्य स्थिति अत्यन्त जोखिमतामा रहेको र कैदीबन्दीमध्ये पनि ज्येष्ठ नागरिक कैदीबन्दीहरू उमेरको कारण कोभिड-19 संक्रमणको थप जोखिमतामा रहेका छन्। विश्वमा 11 लाख भन्दा बढी थुनुवा र कैदी रहेका छन् जसमध्ये बहुसंख्यक कैदी बन्दी क्षमता बाहिरका भीडभाडपूर्ण कारागारमा अत्यन्त नाजुक सरसफाइको स्थितिमा, स्वास्थ्यको हेरचाहको पर्याप्त पहुँचबिना, कोभिड-19 को संक्रमणको महामारीमा पर्याप्त सुरक्षाका उपाय विना बस्न बाध्य छन्। यसले गर्दा ती थुनुवा कैदीहरू वास्तविक र तत्काल जोखिमता (Real and Present Risk) मा रहेका छन्। कोभिड-19 को उपचारको निमित्त औषधि तथा खोप पत्ता लगाउन कैयौं प्रयास भईरहेको भएतापनि हाल सम्म अध्ययन अनुसन्धानमा नै सीमित रहेको देखिन्छ। यस महामारीबाट बच्ने एकमात्र भरपर्दो उपाय शारीरिक दुरी (Physical Distance) कायम गर्नु रहेको छ। सामाजिक दूरी भनेको अन्य व्यक्तिहरबाट कम्तीमा 6 फिट टाढा रहनु, समूहमा नरहनु र भीडबाट टाढा रहनु हो¹ जुन हालको कारागारमा सम्भव छैन। परिणामतः कारागार/ सुधार गृहमा व्यापक महामारी फैलावटले मृत्युदरमा कैदीबन्दीहरूको हकमा असमानुपातिक असर पर्न सक्दछ। यसबाट थुनुवा/कैदीको जीवन मात्र उच्च खतरामा नरही कारागार प्रशासन, कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी तथा त्यहाँ आवत जावत गर्ने परिवारको जीवन पनि खतरामा रहन्छ।

ख. कोरोना महामारीको जोखिमता घटाउन फरक देशमा फरक रणनीतिहरू लिएको देखिन्छ। केही देशहरूले त बन्दीहरूलाई छोडेको वा सजाय स्थगन गरेको देखिन्छ। भारतको सर्वोच्च अदालतले 2020 मार्च 23 मा जारी गरेको स्वस्फूर्त (Suo Moto) आदेशमा कारागारमा कैदीबन्दीबिच अधिकतम सामाजिक शारीरिक दुरीको सुनिश्चितता गर्न आवश्यक रहेको " It is necessary that prisons must ensure maximum possible

¹Centre For Disease Control and Prevention, Available at <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prevent-getting-sick/social-distancing.html>

distancing among the prisoners including under trials" भनी उल्लेख गर्दै भारतका राज्य र प्रान्त सरकारहरूलाई कोरोना भाइरस महामारीको अवस्थामा ७ वर्षसम्मको कैदको साजय पाएको कैदीहरूलाई रिहा गर्ने उच्चस्तरीय कमिटी खडा गरी आवश्यक निर्णय गर्न निर्देशन समेत दिएको र सोही कमिटीले अपराधको प्रकृति, गम्भीरता, कैद अवधि लगायतका आधारमा कैदमुक्त गर्न सकिने कैदीबन्दीहरूको वर्ग निर्धारण गर्नु "We direct that each State/Union Territory shall constitute a High Powered Committee ... to determine which class of prisoners can be released on Parole or an interim bail for such period as may be thought appropriate...We leave it upon the High Powered Committee to determine the category of prisoners who should be released as aforesaid, depending upon the nature of offence, the number of years to which he or she has been sentenced or the severity of the offence which he/she is charged with and is facing trial or any other relevant factor, which the committee may consider appropriate." भनी आदेश दिएको छ। सोही निर्देशनअनुरूप भारतका विभिन्न राज्यहरूले कैदीहरूलाई कारागारमुक्त गर्ने प्रक्रिया सुरु गरेको छ जसअन्तर्गत भारतको राजधानी नयाँ दिल्लीमा रहेको तिहार कारागारबाट 3000 जना कैदीहरूलाई कारागारमुक्त गरिसकेको छ। त्यसैगरी बेलायत र वेल्समा करिब 4000 कैदीहरू अस्थायी रूपमा रिहा हुने प्रक्रियामा छन् र बेलायतको न्याय मन्त्रालयले अप्रिल 4 मा कम जोखिमयुक्त अपराधीहरू (Low-risk Offenders)लाई इलेक्ट्रॉनिक ट्यागको प्रयोगबाट निगरानीमा राखी कारागार मुक्त गरिने भनी घोषणा गरेको छ। त्यस्तै इन्डोनेसिया, ईरान, म्यानमार, अफगानिस्तान, मोरक्को लगायतका देशहरूले पनि कैदीहरूलाई अस्थायी तथा स्थायी रूपमा कैद र थुनामुक्त गरेको र गर्ने तरखरमा रहेको उदाहरणहरू पाइन्छन्।

- ग. नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा, कारागार व्यवस्थापन विभागको पत्र संख्या 2077/078 चलानी नं 287 मा प्रस्तुत विवरणका अनुसार 16500 पुरुष र 1500 महिला गरी जम्मा 18000 कैदीबन्दीको क्षमता संख्या रहेकोमा हाल जम्मा कैदीबन्दीको संख्या 22732 पुरुष र 1431 महिला गरी कुल संख्या 24163 रहेको देखिन्छ। यसरी क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दी नेपालको कारागारमा रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय अन्तर्गत बाल संरक्षण तथा विकास शाखाको पत्र संख्या 2077/078 चलानी नं 38 मा प्रस्तुत विवरणका अनुसार बाल सुधार गृहको कुल क्षमता 495 रहेकोमा हाल सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाको जम्मा संख्या 659 रहेको देखिन्छ। कोभिड-19 को महामारीका सन्दर्भमा नेपाल सरकारको आदेश अनुसार भएको बन्दाबन्दी (Lockdown) को अवधिमा नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा शंकित व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्ने, म्याद थप गर्ने र अभियोग पत्र दायर गर्ने समेतका कामकारवाहीको व्यवस्थापन गर्ने विषयमा महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा मिति 2076/12/16 मा बसेको बैठकले बाल सुधार गृहमा रहेका बालबालिकाहरूलाई बालबालिका सम्बन्धी ऐन, 2075 को दफा 36(5) बमोजिम

बालबालिकालाई भएको सजाय स्थगन गर्ने व्यवस्था र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५५ बमोजिम कैद वापत रकम बुझाउने व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई अभ्यास गर्नु भनी निर्णय गरेको देखिन्छ। त्यसैगरी कोभिड-१९ महामारीको अवस्थाबाट बच्न पूर्व तयारी स्वरूप अपनाउनुपर्ने सावधानीका सम्बन्धमा मिति २०७६/१२/७ गते बसेको सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५५ बमोजिम १ वर्ष सम्मको कैद वापत रकम लिई कैदबाट छोडी पाउन निवेदन परेमा उपयुक्त देखिए न्यायाधीशको इजलासबाट आवश्यक आदेश गरी छाड्ने व्यवस्था गर्नु तथा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(५) अन्तर्गत बालसुधार गृहमा रहेका बालबालिकाका अभिभावकले आफ्ना बालबालिकालाई अदालतले खोजेको बखत उपस्थित गराउन मन्जुर गरी निवेदन दिएमा उपयुक्त देखिएका त्यस्ता बालबालिकालाई अभिभावक वा संरक्षकको जिम्मा लगाउने व्यवस्था मिलाउने भनी निर्णय गरेको देखिन्छ। सोही निर्णय बमोजिम पर्न आएको निवेदनमा फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५५ तथा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(५) अन्तर्गतको निवेदन र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनबाट सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालतहरु र जिल्ला अदालतहरुका आदेशबाट कारागारबाट २१९ जना कैदी र बाल सुधार गृहबाट ३४८ जना बालबालिकाहरु छुटीगएको कारागार व्यवस्थापन विभाग तथा महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालयको बाल संरक्षण तथा विकास शाखाको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ।

- घ. तर नेपालको कारागार अत्यन्त जिर्ण अवस्थामा रहेको र कारागारको Sanitary Condition पनि अत्यन्त नाजुक अवस्थामा रहेको छ। कोभिड-१९ को महामारीबाट सुरक्षित उपायको रुपमा प्रयोग गर्नुपर्ने साबुन पानी, स्यानिटाइजर, पन्जा, मास्क, डिसइन्फेक्शन आदिको समेत सीमित उपलब्धता रहेको देखिन्छ। बिरामी र संक्रमित भएमा पनि स्वास्थ्यको पहुँच अत्यन्त कठिनपूर्ण अवस्थामा रहेको छ। यसले पनि संक्रमणको रोकथाममा कठिनाई ल्याएको छ। संक्रमण भएमा उपचारको पहुँचको हकमा पनि प्रभाव पारीरहेको छ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा कारागार व्यवस्थापनले दिएको लिखित जवाफमा कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलस्थित कारागार अस्पतालमा आइसोलेसनको लागि १५ वेड, कारागार कारखाना परिसरमा रेडक्रसको सहयोगमा १० वटा पालमा २० जनालाई क्वारेन्टाइनमा राख्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको छ। नखबुस्थित कारागार परिसर भित्र महिला वार्डमा १०० जना सम्म राख्नको लागि क्वारेन्टाइन कक्ष निर्धारण गरिएको छ। नखबु कारागार परिसर भित्रकै मनोसामाजिक अस्पतालमा २० जनालाई आइसोलेसनमा राख्न सक्ने स्थान निर्धारण गरिएको भनीएको छ। हालसम्म विभिन्न कारागारमा रहेका २४१६३ कैदीमध्ये ५९६ जनाको PCR परिक्षण गरिएकोमा ११८ जना पोजेटिभ रहेको, ११८ जना संक्रमणमुक्त रहेको, ६५ जना उपचारार्थ रहेको र १ को मृत्यु समेत भएको अवस्था छ। कोभिड-१९ को संक्रमण बढीरहेको अहिलेको अवस्थामा हाल गरिएको प्रयासको व्यवस्थापन पर्याप्त

नभएको साथै सबै कारागारमा स्वास्थ्य उपचारको सहज पहुँच नभएको र स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी समेत पूर्ति नभएको भन्ने महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट गरिएको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन २०७७ बाट देखिन्छ।

१५. यसरी माथि उल्लेखित कारागारको क्षमता, संक्रमणको अवस्था र स्वास्थ्यको पुर्वाधारको र सुरक्षित हुने उपाय र शारीरिक दुरी कायम गर्न सक्ने कमजोर अवस्थाले कारागारमा महामारीको थप जोखिमता र भयावहताको स्थिति देखिएको छ। साथै स्वास्थ्य उपचारको अपर्याप्तता तथा अन्य नागरिकभन्दा कैदीबन्दीको दयनिय स्वास्थ्य अवस्था रहेको अवस्थामा संक्रमणको रोकथाम, नियन्त्रण र उपचारको निमित्त राज्यको के कस्तो दायित्व रहेको छ भन्ने विषयमा चर्चा गर्न आवश्यक देखिन्छ।

क. नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्र (Universal Declaration on Human Rights –UDHR) ले प्रदान गरेको मानव अधिकारको सम्मान संरक्षण र परिपूर्तिमा प्रतिबद्ध रहेको छ। नेपाल International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966 (ICESCR) को पनि पक्षधर रहेको छ। ICESCR को General Comment No. 14 को The Right to the Highest Attainable Standard of Health" ले States are under the obligation to respect the right to health by, inter alia, refraining from denying or limiting equal access for all persons, including prisoners or detainees, minorities, asylum-seekers and illegal immigrants, to preventive, curative and palliative health services" अर्थात् राज्यले नागरिकको स्वास्थ्यको अधिकारलाई सम्मान गरी कैदी वा थुनामा राखिएका व्यक्तिहरु, अल्पसंख्यक, शरणार्थी र गैरकानुनी आप्रवासी लगायत कुनै पनि व्यक्तिको रोकथाममूलक र उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवाहरूको समान पहुँचलाई रोक वा सीमित गर्न हुँदैन भनी हरेक नागरिकको स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको सम्मान गर्नु राज्यको दायित्व हुने स्वीकारेको छ। International Covenant on Civil and Political Rights, १९६६ (ICCPR) ले स्पष्ट रूपमा स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको उल्लेख नगरेपनि UN Human Rights Committee ले ICCPR को धारा ६ प्रदत्त बाँच्न पाउने हक, धारा ७ प्रदत्त यातना विरुद्धको हक र धारा १० प्रदत्त कैदीहरूलाई मानवीय व्यवहारको हक अन्तर्गत स्वास्थ्यको हक पनि पर्ने हुँदा "adequate or appropriate and timely medical care must be provided to all detainees" अर्थात् पर्याप्त र उपयुक्त समयमा स्वास्थ्य सेवा प्रत्येक थुनुवामा पुग्नु पर्ने व्याख्या गरेको छ। International Covenant on Civil and Political Right, 1966 (ICCPR) को धारा ६ मा "No one shall be arbitrarily deprived of his life" अर्थात् कसैको पनि स्वेच्छाचारी तरिकाले जिवन लिन नपाउने हकको सुनिश्चितता गरिएको छ।

ICCPR को General Comment No. 21 on Article 10 (Humane Treatment of Persons deprived of their liberty) ले "Article 10, paragraph 1 imposes on States parties a positive obligation towards persons who are particularly vulnerable because of their status as persons deprived of liberty, and complements for them the ban on torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment contained in article 7

of the Covenant...[and] neither may they be subjected to any hardship or constraint other than that resulting from the deprivation of liberty; respect for the dignity of such persons must be guaranteed under the same conditions as for that of free persons. Persons deprived of their liberty enjoy all the rights set forth in the Covenant, subject to the restrictions that are unavoidable in a closed environment" भनेर कैदीहरूले सिमित क्षेत्रमा बस्दा पाउन नसक्ने केहि अधिकार बाहेक अन्य सम्पूर्ण अधिकारको सुनिश्चितता राज्यले गर्नुपर्ने हुन्छ भनी व्याख्या गरेको छ। यही कुरालाई Basic Principles for the Treatment of Prisoners, 1990 को Principle 5 मा पनि "Except for those limitations that are demonstrably necessitated by the fact of incarceration, all prisoners shall retain all the human rights" अर्थात कारागारभित्र बन्धक रहेका कारणबाट कैदीबन्दीहरूले स्वभाविकरूपमा उपभोग गर्न नसकिने वा नमिल्ने मानव अधिकार बाहेक अन्य सबै मानव अधिकारहरू कैदीबन्दीले उपभोग गर्न पाउने हुन्छ भनिएको छ। Committee against Torture ले पनि "Failure to provide adequate medical care can violate the convention against torture prohibition of cruel, inhuman or degrading treatment भनी व्याख्या गरेको छ।

- ख. त्यसैगरी UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules), 2015 को नियम 24 ले "The provision of health care for prisoners is a State responsibility. Prisoners should enjoy the same standards of health care that are available in the community, and should have access to necessary health-care services free of charge without discrimination on the grounds of their legal status" अर्थात राज्यले कैदीहरूको कानुनी अवस्था जे जस्तो भए पनि अन्य नागरिकको सरह नै स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको सुरक्षा गर्नुपर्छ भनेको छ जसलाई महिला कैदीबन्दीको हकमा United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules), 2010, UN Principles of Medical Ethics, 1982, UN Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment, 1988 तथा बालबालिकाको हकमा UN Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990 ले पनि आत्मसात गरेको छ। समाजमा सामान्य जीवनयापन गरी रहेका व्यक्तिहरूले आवश्यक स्वास्थ्योपचारका सेवाहरू प्राप्त गरेजस्तै कैदीबन्दीहरूले पनि कुनै विभेद र सीमा विना ती स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार राख्दछन्। केवल कारागारमा सीमित रहेकै कारणबाट कैदीबन्दीहरूलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारबाट बञ्चित गराउन मिल्दैन। त्यस्तै Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment, 1988 मा पनि कैद वा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूको अन्य व्यक्तिसरह नै सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने हक हुने बारे उल्लेख गर्दै "All persons under any form of detention or imprisonment shall be treated in a humane manner and with respect for the inherent dignity of the human person " भनिएको छ। Human Rights

Committee ले Lantsova v. Russian Federation² को मुद्दामा "The State party by arresting and detaining individuals takes the responsibility to care for their life...it is incumbent on States to ensure the right of life of detainees, and not incumbent on the latter to request protection" अर्थात राज्यको सक्रिय रूपमा कैदीबन्दीलाई पर्याप्त चिकित्सा सेवा प्रदान गर्ने दायित्व हुन्छ भन्ने कुरालाई स्वीकारेको छ। Fabrikant v. Canada³ को मुद्दामा Human Rights Committee कैदीहरुको स्वास्थ्यको सुरक्षा गर्नु राज्यको दायित्व हुने "the State remains responsible for the life and well-being of its detainees" भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ।

- ग. UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR Joint Statement on Covid-19 in Prisons and Other Closed Settings 13 may 2020 मा "Overcrowding constitutes an insurmountable obstacle for preventing, preparing for or responding to Covid-19" भनी कारागारमा क्षमता भन्दा बढी कैदीबन्दी रहनाले कोभिड-19 महामारीका रोकथामका उपायहरु अपनाउन बाधा खडा गरेको भनी उल्लेख गरिएको छ। सोही संयुक्त वक्तव्यमा राष्ट्रहरुलाई Non-Custodial Measures र Release Mechanisms अपनाउन आह्वान गरिएको छ। साथै United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules) ले पनि कैद बाहेकका अन्य सजायका विकल्पहरुको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने साथै कारावासमा नहेरी वैकल्पिक सजाय भोगिरहेका कसूरदारहरुलाई पनि न्यूनतम संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने आधारभुत सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेको छ।
- घ. नेपालले मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्न Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, Aiming at the Abolition of the Death Penalty, 1991 को पक्षधर रहेको र यस आलेखको धारा १(२) मा "Each State Party shall take all necessary measures to abolish the death penalty within its jurisdiction." भनी उल्लेख गरिएको छ जसअनुसार पक्षधर राष्ट्रहरुले मृत्युदण्डलाई उन्मूलन गर्नु पर्ने सम्पूर्ण उपायहरु लिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त आलेखको पक्षधर भएको कारण नेपालको संविधानको धारा १६ (२) मा "कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानून बनाइने छैन" भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसरी नेपालले मृत्युदण्ड उन्मूलन गरिसकेको अवस्था छ। त्यसै गरी कारागार भित्रै पनि सुरक्षित तथा स्वस्थ जीवनयापन गर्न सक्ने वातावरणको व्यवस्था मिलाउने दायित्व पनि राज्यको रहेको देखिन्छ। त्यसले गर्दा कसैलाई मर्ने अवस्थामा पुर्‍याउन नहुने र जीवन संरक्षण गर्न पर्ने दायित्व समेत राज्यमा रहेको देखिन्छ। कसूरदार सजाय भोग्न कारागारमा बस्नुको अर्थ उसलाई कठिनभन्दा कठिन सजाय भोग्न तयार होउ भनेको होइन। कुनै पनि अपराधको सम्बन्धमा अभियोग लागि राज्यले आफ्नो कब्जामा, नियन्त्रणमा वा हिरासतमा राखेका व्यक्तिलाई वा सुधार गृहमा राखेको बालबालिकालाई दिइएको कैद सजाय निजको स्वतन्त्रतापूर्वक, आवत जावत, हिडडुल

²(26 March 2002) UN Doc CCPR/C/74/763/1997 para 9.2.

³Communication No. 970/2001, U.N. Doc. CCPR/C/79/D/790/2001 (2003),

गर्न पाउने अधिकारलाई मात्र निश्चित समयावधिको लागि बन्देज लगाइने हो सो अवधिमा निजलाई मर्यादित, सम्मानपूर्वक स्वस्थ तरिकाबाट जीवन बाँच्न पाउने अधिकारबाट बञ्चित गरिएको होइन ।

ङ. नेपालको संविधानको धारा १६(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ भनी सुनिश्चितता गरेको छ। संविधानको धारा १८(१) ले "सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन" भनी व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा १८ (२) ले "सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन" भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। साथै संविधानको धारा १८(३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन" भनी व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी संविधानको धारा १८(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा "सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन" भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। साथै नेपालको संविधानको धारा ३५(१) ले "प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन" भनी व्यवस्था गरेको छ भने धारा ३५ (२) ले "प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ", धारा ३५(३) ले "प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ" र धारा ३५(४) ले "प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ" भनी स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चितता मौलिक हकको रूपमा गरेको छ। यसरी नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको विना विभेद, समानताका साथ सम्मानपूर्ण तरिकाले बाँच्न पाउने हक, आधारभूत स्वास्थ्यमा समान पहुँच तथा स्वस्थ खानेपानी तथा सरसफाइमा समेत समान पहुँचको हकको व्यवस्था गरेको छ जुन अधिकारहरु कैदीबन्दीको हकमा समेत विना भेदभाग उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ।

च. अब नेपालमा प्रचलित कानूनमा के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ भन्ने विषयमा चर्चा गर्नुपर्ने देखिन्छ। जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सर्वसुलभ तुल्याई नागरिकको पहुँच स्थापित गर्न बनाइएको र ऐ. ऐनको दफा २(क)मा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाले आकस्मिक घटना वा आपतकालीन

अवस्था परी जीवन जोखिमयुक्त अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरुको जीवनलाई जोखिममुक्त गर्न तत्काल सेवा दिने विषय पनि पर्दछ । यस्तो उपचार विना भेदभाव समान व्यवहार गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐ. ऐनको दफा १२ ले गरेको छ । स्वास्थ्य संस्थाले रोग लागेको विरामीको उपचारको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुपर्ने व्यवस्था ऐ. ऐनको दफा ४९(६) ले गरेको छ । यसैगरी संक्रामक रोग ऐन, २०२० संक्रामक रोग फैलिएमा वा फैलिने सम्भावना देखिएमा त्यस्तो रोगले उग्र रूप लिन नपाउने गरी रोगको निर्मूल गर्न वा रोकथाम गर्ने उद्देश्यले ल्याएको देखिन्छ। उक्त ऐनको दफा २ ले विशेष व्यवस्था गर्ने अधिकार अन्तर्गत नेपाल सरकारले कुनै व्यक्तिहरुको समूह उपर लागू हुने गरी आवश्यक आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। हाल उक्त दफाकै प्रयोग गरी नेपाल सरकारले कोभिड-१९ को महामारी रोकथाम र नियन्त्रणमा विभिन्न समयमा विभिन्न आदेशहरु जारी गरिरहेको देखिन्छ।

- छ. कारागार ऐन, २०१९ को दफा ६ को उपदफा (१) को देहाय (ङ) मा रोगी थुनुवा वा कैदीलाई छुट्याई यथासम्भव भिन्दै भागमा राख्नुपर्ने र ऐ.ऐनको दफा ६(२) मा फौजदारी मुद्दामा सजाय पाएका कैदीलाई आवश्यकता अनुसार एकलै भिन्दै कोठामा राख्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। ऐ. ऐनको दफा ११(१) मा "मानसिक वा शारीरिक विरामी परेका थुनुवा वा कैदीहरुलाई सरकारी चिकित्सकद्वारा उपचार गराउनुपर्छ" भनी व्यवस्था गरिएको छ। ऐ. ऐन को दफा १२ मा "कुनै थुनुवा वा कैदी महिला गर्भवती रहिछ भने जन्मकैदको सजाय पाएकी वा त्यस्तो सजाय हुने अपराधको अभियोग लागेकी थुनुवा वा ज्यानमारा बाहेक अरुको हकमा ६ महिनाको गर्भ पुगेपछि जमानी लिई छाडी दिनुपर्छ र त्यसरी जमानीमा छुटेकीलाई निजको बालक जन्मेको दुई महिना भएपछि थुन्न नपर्ने भएकोमा वा कैद म्याद भुक्तान भै सकेकोमा बाहेक फेरी कारागार भित्र राखिने" व्यवस्था गरिएको छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले सुधारात्मक दण्ड प्रणालीको व्यवस्था गर्नुका साथै कारागार नियमावली, २०२० को नियम १६ख. ले नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार खुल्ला कारागारको व्यवस्था गर्नुपर्ने, नियम १६ग. ले सामुदायिक सेवा र खुल्ला कारागारको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने, सामुदायिक सेवा तथा खुल्ला कारागार व्यवस्थापन गर्ने, नियम १६घ. ले कसूरदार तथा खुल्ला कारागारमा बस्ने कैदीको चालचलन र काम, कारवाहीको अनुगमन र निरीक्षण गर्नका लागि गृह मन्त्रालयले सामुदायिक सेवा अधिकृत र खुल्ला कारागार अधिकृत तोक्न सक्ने, बालबालिकाको हकमा नियम १६ङ. ले बालसुधार गृहमा पठाईएका बालबालिकाको उमेर १६ वर्ष पुगेको भए तापनि सम्बन्धित बाल सुधार गृहले निजको चालचलनमा सुधार आएको र निजलाई थप अवधिसम्म बाल सुधार गृहमा राख्न उपयुक्त छ भनी सिफारिस गरेमा जेलरले त्यस्ता बालबालिकाको हकमा बाल सुधार गृहमा बस्ने अवधि बढाउन सक्ने, र नियम २९ ले असल चालचलन भएका कैदीको बढीमा ६० प्रतिशतसम्म र ६५ वर्ष उमेर पुगेका कैदीको हकमा ७५ प्रतिशत सम्म

कैदको सजाय छोड्याउन सक्ने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १५(१) (ज) मा पक्राउ भएका वा थुनामा रहेका व्यक्ति विरामी भएमा आवश्यक मद्दत लिई चाहिने कारवाही तुरुन्त गर्न र त्यस्तालाई पहरा दिँदा वा अन्त लैजाँदा निजको स्वास्थ्यको उचित ख्याल राख्नुपर्ने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३(१) मा थुनामा रहेका व्यक्तिलाई कुनै पनि किसिमको यातना दिन नहुने तथा दफा ३(२) मा कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा शारीरिक स्थितिको जाँच गराई राख्नुपर्ने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

ज. त्यसैगरी निवेदक जङ्गबहादुर सिंह समेत विरुद्ध विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत (ने.का.प. २०६३, अंक ३, नि.नं ८६३१, पृष्ठ ९८६) भएको मुद्दामा "कैद सजाय भई कारागारमा बस्दैमा सवै मौलिक हकहरू स्वतः स्थगन वा निलम्बित हुन्छ भन्ने होइन। कैद ठेकिएको व्यक्तिको हिँडडुल र आवतजावत गर्ने स्वतन्त्रता बाहेक अरु स्वतन्त्रता अपहरण हुन नसक्ने" भनी सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको छ।

झ. यसरी माथि उल्लेखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा दस्तावेजहरूलाई विश्लेषण गर्दा कुनै व्यक्तिलाई गिरफ्तार गरी बन्दी बनाइएपछि वा सजायस्वरूप कारागारमा राखिए पछि ती व्यक्तिहरूको जीवन र स्वास्थ्यको हेरचाहको जिम्मेवारी राज्य पक्षमा रहन्छ । स्वास्थ्य उपचारको हक, जीवनको हक, व्यक्तिका अहरणीय मानव अधिकार हुन्। स्वास्थ्यको हकभित्र औषधि उपचार, शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यको स्वस्थता (Well beingness) को विषय पनि पर्दछ। कैदीबन्दीहरूले कुन औषधिउपचार गर्ने, निश्चित औषधि छान्ने अधिकार नरहेता पनि चिकित्सकबाट पेशागत मापदण्ड बमोजिम उपयुक्त उपचारको सुनिश्चितता गराउनुपर्ने तथा जीवनको रक्षा तथा स्वास्थ्य उपचारको पहुँच विना भेदभाव, गोपनियताको रक्षासहित गराउनुपर्ने कर्तव्य राज्यमा रहेको देखिन्छ। यस मध्ये पनि अत्यन्त जोखिममा रहेका दीर्घकालिन रोग भएका, महिला, ज्येष्ठ नागरिक तथा गर्भवति महिलाको संरक्षणको लागि विशेष उपायको अवलम्बन गर्ने दायित्व समेत राज्यमा रहेको देखिन्छ।

ञ. कोभिड-१९ महामारी फैलिने क्रम बढ्दो अवस्थामा रहेको छ र कोभिड-१९ महामारीको हालसम्म कुनै उपचार पत्ता लागिसकेको अवस्था छैन। यस महामारीलाई रोक्ने कुनै भ्याक्सिन, कुनै ज्ञात उपचार वा एन्टि-भाइरल उपचार छैन। तसर्थ थुनुवा कैदीको हकमा समेत यस महामारीबाट बच्न अपनाउन सकिने एकमात्र महत्वपूर्ण रणनीति शारीरिक दुरी (Physical Distancing) र सुरक्षित उपायसहित रोकथामको उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने र वैकल्पिक सुधारको दण्डप्रणालीसमेत प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ। सामान्य अवस्थामा पनि कारागारमा भीडभाड (overcrowding) गरी कैदीहरूलाई कारागारभित्र कठिन हिसाबले रहन बाध्य गर्नु कैदीहरूको मानव अधिकारको साथै संवैधानिक अधिकार र कानूनी अधिकारको उल्लंघनको विषय हुन जान्छ। अहिले महामारीको यस अवस्थामा झन् उच्च जोखिम र असमान स्थितिमा

रहेका कैदी तथा बन्दीहरुको स्वास्थ्य र जीवनको हकको सुरक्षा गर्ने दायित्वको परिपालना गर्न गम्भीर हुनुपर्ने देखिन्छ।

१६. उपर्युक्त कारागारको अवस्था, राज्यको दायित्वको पृष्ठभूमीमा संक्रमणको जोखिमता घटाउन शारीरिक दुरी कायम राखी व्यक्तिगत सुरक्षाका अन्य उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्नेमा कोभिड-१९ को महामारीको समयमा समेत क्षमता भन्दा बाहिर कारागारमा सामाजिक दुरी कायम गर्न नसकेको, विश्व स्वास्थ्य संगठन र नेपाल सरकार आफैले तोकेको मापदण्ड बमोजिम २५ जनाभन्दा बढी एकै ठाउँमा भेला नहुने आदेशको पालना गर्न नसकेको, सुरक्षित भई बस्नको लागि मास्क, साबुनपानी, स्यानिटाइजरको प्रयोग गर्नु पर्नेमा सो हुन नसकेको अवस्थामा सामाजिक दुरी कायम गर्न र सुरक्षित हुन परमादेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होईन ? यसै सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन तत्काल कार्यान्वयन गर्न गराउन कुनै आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होईन ? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, स्वास्थ्य सेवालाई नियमित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय बनाउन जारी भएको जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ तथा राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६ बमोजिम कारागारमा रहेका कैदीबन्दीहरुको हकमा समेत कारवाही भईरहेको तथा कोभिड-१९ को संक्रमण हुन नदिनका लागि सुरक्षित उपाय अपनाइएको, कारागारमा आइसोलेसन वेड, क्वारेन्टाइन, महिला वार्डसमेतको व्यवस्था गरी आवश्यक स्वास्थ्य सामग्री कैदीबन्दीहरुलाई उपलब्ध गराइएको र कारागार सुधार तथा व्यवस्थापनको सम्बन्धमा पर्याप्त सचेतना अपनाइएको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने लिखित जवाफ जिकिर रहेको पाईन्छ।
१७. कारागार व्यवस्थापन विभागबाट प्रस्तुत विवरणमा जम्मा १८००० कैदीबन्दीको क्षमता संख्या रहेको हाम्रो कारागारहरुमा कैदीबन्दीको संख्या २४१६३४ रहेबाट क्षमता भन्दा बढी कैदीहरु राखिएको तथ्य स्पष्ट देखिन्छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कोभिड-१९ को सन्दर्भमा गरिएको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७७ मा "कारागार तथा हिरासतहरुमा कैदी, बन्दीहरु क्षमता भन्दा दोब्बर तेब्बर रहेकोले कोभिड-१९ का सन्दर्भमा WHO ले निर्दिष्ट गरेबमोजिम सामाजिक दुरी कायम गर्न सम्भव नरहेको, स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी अनुरूप उपलब्धता नभएको कारण स्वास्थ्य उपचारका कार्य सम्पादनमा बाधा पर्न गएको" भनी उल्लेख गरिएको पाईन्छ। यसरी पन्जा, मास्क स्यानिटाइजरको अभाव रहेको, एउटै कोठामा धेरै कैदीबन्दीहरु बस्नुपर्ने, कोठामा भेन्टिलेसनको कमी, एउटै मेसमा खाना खानुपर्ने, एउटै शौचालय प्रयोग गर्नुपर्ने, सरसफाईको अभाव हुने तथा सिमित स्वास्थ्य सेवा जस्ता संक्रमणका कारक तत्वहरुको विद्यमानता रहेको कारणबाट कारागारमा रहेका कैदी तथा बन्दीहरुलाई कोभिड -१९ संक्रमणको उच्च जोखिम रहेको देखिन्छ भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको पाइन्छ।
१८. कारागारमा बन्धक हुनुको कारणबाट स्वभाविकरूपमा उपभोग गर्न नसकिने वा नमिल्ने मौलिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी केही हकहरु बाहेक सबै प्रकारका हक अधिकारहरु कैदीबन्दीमा रहन्छन्।

नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी (ICCPR) को धारा 6 मा हरेक मानवको बाँच्न पाउने अधिकार हुन्छ र सो अधिकारको संरक्षण कानूनले गर्ने "Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life. " तथा धारा 7 मा "No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment." अर्थात् कसैलाई पनि यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय दिइने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा १६ अनुसार "प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ", धारा १८ अनुसार "सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन", धारा ३० अनुसार "प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ" र धारा ३५ अनुसार "प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन।" भनी व्यवस्था गरिएको पाईन्छ।

१९. अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज तथा संविधान प्रदत्त हक वा मानव अधिकारहरू कारागारमा रहेका कैदीबन्दीको हकमा लागु हुँदैन भन्ने होइन। थुनाको कारण स्वाभाविकरूपमा निषेधित हुने बाहेक अरु हकहरू यथावत् रहन्छन्। कैदीले आफूले गरेको कसूरको सजाय स्वरूप कारावासमा बसेको हो र थुनुवालाई पनि पूर्पक्षका निमित्त थुनामा राखिएको हो। कारागारमा सजाय भोगिरहेको भएतापनि निजहरूलाई सुरक्षित राख्ने जिम्मेवारी राज्यको देखिन्छ। राज्यको आदेश वा निर्णयका कारण बन्दी जीवन बिताउन बाध्य रहेका व्यक्तिहरूको जीवन स्वास्थ्यको जिम्मा राज्यले लिनुपर्छ। यो राज्यको संवैधानिक दायित्व हो। यसै सन्दर्भमा *निवेदक चार्लस गुरुमुख शोभराज विरुद्ध विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद् कार्यालयसमेत* (ने.का.प. २०७३, नि.नं ९७२२, अंक ११) भएको परमादेश मुद्दामा "राज्यको आदेश वा निर्णयका कारण बन्दी जीवन बिताउन बाध्य रहेका व्यक्तिहरूको जीवन स्वास्थ्यको जिम्मा राज्यले लिनुपर्छ। बन्दी अवस्थामा रहेको कारण सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने संविधानप्रदत्त हक समाप्त हुँदैन" भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। न्यायमूर्ति कृष्ण ऐयरले सुनिलवात्रा^५ को मुद्दामा कारागार भित्र रहेका व्यक्तिलाई न्यायसंगत र निष्पक्ष रूपमा विधिहरूमा सुनिश्चित गरिएको अधिकारबाट वञ्चित गरिनु हुँदैन "...Fundamental rights do not flee the prison as he enters the prison although they may suffer shrinkage necessitated by incarceration ...whether inside prison or outside, a person shall not be deprived of his guaranteed freedom save by methods right, just and fair..." भनी उल्लेख गरेको छ।

२०. अब, कोभिड-१९ को सन्दर्भमा विश्व स्वास्थ्य संगठनद्वारा जारी गरिएको *Preparedness, prevention and control of COVID-19 in prisons and other places of detention* सम्बन्धी *Interim guidance* मा "कारागारमा साबुन पानीले हात धुने, स्यानिटाइजरको प्रयोग गर्ने, मास्क लगाउने, कम्तीमा १ मिटरको शारीरिक दुरी कायम गर्ने जस्ता व्यक्तिगत सुरक्षाका उपायहरू अवलम्बन गर्न, वातावरणीय सफाई र कीटाणुशोधन प्रक्रिया (Disinfection Process) नियमित र सही रूपमा पछ्याउन तथा बाहिरबाट आएका

⁵ Sunil Batra vs. Delhi Administration (१९७८) ४ SCC ४०९

कैदीबन्दीलाई 14 दिनसम्म एकल आइसोलेशन कक्षमा राख्न, एकल आइसोलेशन सम्भव नभए सामूहिक क्वारेन्टाइनमा राख्न तथा त्यस्ता कैदीबन्दीको दिनको कम्तीमा 2 पटक तापक्रम लिने, संक्रमणका लक्षणहरु जाँच गर्ने जस्ता स्वास्थ्य अवलोकन गर्न" सुझाव दिइएको छ। UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules), 2015 को नियम 12 मा कैदीबन्दीलाई सुत्नको लागि एकल कोठाको व्यवस्था हुनुपर्ने, नियम 13 मा कैदीबन्दी बस्ने कोठा बनाउँदा स्वास्थ्य, र स्वच्छ वातावरण (Health, climatic conditions and particularly to cubic content of air, minimum floor space, lighting, heating and ventilation)लाई ध्यानमा राख्नुपर्ने, नियम 14 मा कैदीहरुलाई पढ्न वा काम गर्न सहजताको लागि प्राकृतिक प्रकाश तथा ताजा हावाको प्रवेश हुने ठूला झ्यालहरु सो नभए कृत्रिम प्रकाश वा कृत्रिम भेन्टिलेसन निर्माण गरिनुपर्ने, नियम 15 र 16 मा सरसफाईको उचित व्यवस्था हुनुपर्ने भनी व्यवस्था गरिएको छ। कारागार ऐन, 2019 को दफा 6 को थुनुवा वा कैदीलाई राख्ने व्यवस्थाको उपदफा १ को खण्ड (ङ) का अनुसार रोगी थुनुवा वा कैदीलाई छुट्याई यथासम्भव भिन्दै भागमा राख्नुपर्ने, दफा 11(१) मा मानसिक वा शारीरिक बिरामी परेका थुनुवा वा कैदीहरुलाई सरकारी चिकित्सकद्वारा उपचार गराउनुपर्छ भनी व्यवस्था गरिएको छ।

२१. त्यसैगरी कारागार नियमावली, 2020 को नियम 38(1) मा जेलरले कैदी वा थुनुवाहरुलाई स्वास्थ्यको लागि अन्नपानीको प्रबन्ध मिलाउनुपर्ने, नियम 38(2) मा कारागारभित्र कैदी वा थुनुवा रहेका ठाउँ ठाउँमा पाइखाना, पिसाबखानाहरुमा रोज रोजै सुग्घर सफा गराई चुन, फिनेल, पोटास आदि छर्ने गराउनुपर्ने, नियम 39 मा कारागारका कैदी थुनुवाहरु बिरामी भएमा कारागारको भए कारागारको डाक्टर र कारागारको नभए नजिक इलाकाको पाएसम्म सरकारी अस्पताल, डिस्पेन्सरी डाक्टर वा अन्य योग्य चिकित्सकबाट जचाँई समयमा औषधी उपचार गराउनु पर्ने, नियम 60 मा कडा रोग लागेका बिरामीलाई अस्पतालमा राख्ने भनी उल्लेख गरिएको छ। मिति 2076।12।10 मा नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले कोभिड-19 संक्रमणको रोकथाम र नियन्त्रणको सम्बन्धमा जारी गरेको प्रेश विज्ञप्तिमा "25 जना भन्दा बढी संख्यामा भेला नहुन निर्णय गरिएको" भनी उल्लेख गरिएको छ। नेपाल सरकारले जारी गरेको Health Sector Emergency Response Plan: Covid-19 Pandemic मा समेत "Physical distancing at workplace social and cultural gatherings will be extensively promoted" भनी शारीरिक दुरी अवलम्बनमा जोड दिइएको छ।

२२. विपक्षी कारागार व्यवस्थापन विभागको लिखित जवाफमा कोभिड-१९ को संक्रमण हुन नदिनका लागि कारागारमा आइसोलेशन वेड, क्वारेन्टाइन, महिला वार्डसमेतको व्यवस्था गरी आवश्यक स्वास्थ्य सामाग्री कैदीबन्दीहरुलाई उपलब्ध गराइएको र कारागार सुधार तथा व्यवस्थापनको सम्बन्धमा पर्याप्त सचेतना अपनाइएको भनी उल्लेख गरिएको भएतापनि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सो मातहतका सरकारी वकिल कार्यालयको कोभिड-१९ सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट गरिएको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन २०७७ ले निम्न बमोजिम निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ:-

- क. कारागार तथा वालसुधार गृहमा स्वास्थ्यकर्मीको उपस्थिति नरहेको हुँदा विशेष प्राथमिकता राखी स्वास्थ्यकर्मीको सेवा उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
 - ख. कारागार तथा हिरासतमा रहेका कैदीबन्दीहरूलाई आफन्त तथा कानून व्यवसायीहरूसँग भेटघाटलाई नियमित बनाई स्वास्थ्य सुरक्षालाई समेत आवश्यक प्रबन्ध गरी चेतना मुलक कार्यक्रमहरु समेत सञ्चालन गर्नुपर्ने,
 - ग. मास्क, स्यानिटाइजर, पञ्जा, साबुन पानी लगायतका स्वास्थ्य सुरक्षा सामाग्रीको थप व्यवस्थापन गर्नुपर्ने,
 - घ. क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दी राख्नु पर्ने बाध्यता र कारागार, वालसुधार गृह र हिरासतकक्षको भौतिक अवस्थाका कारण कैदीबन्दीहरुको स्वास्थ्यमा जोखिम बढाएको
 - ङ. स्वास्थ्य जोखिम र सावधानीका उपायहरुका वारेमा सचेतनामूलक कार्यक्रम र मनोपरामर्श सेवाको आवश्यकता देखिएको,
 - च. कारागार र हिरासत कक्षको र दैनिक भेटघाट कक्षलाई, बन्दीहरुलाई अदालत, अस्पताल लैजादा सवारी साधनलाई स्यानिटाइजेसन गर्न आवश्यक प्रबन्ध गर्नुपर्ने,
 - छ. ज्येष्ठ नागरिकलाई कानूनले दिएको सुविधा प्रयोग गर्ने तर्फ प्राथमिकता पूर्वक निर्णय गर्नुपर्ने,
 - ज. कारागार र वालसुधार गृहमा कोभिड-१९ को परिक्षणलाई विस्तार गर्नुपर्ने, संक्रमण देखिएमा आइसोलेसन कक्षको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
२३. त्यस्तै कारागारहरुको निर्माण र व्यवस्थापनका लागि संसदको राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिको मिति २०७६।७।२० मा बसेको बैठकले हिरासत र कारागार कक्षको मर्मत तथा सुधारका लागि भौतिक पूर्वाधारका साथै आवश्यक कार्यहरु तुरुन्त प्रारम्भ गर्ने, सबै कारागारहरुमा नियमित रुपमा खानेपानी सरसफाई उर्जा तथा इन्धन, आधारभूत स्वास्थ्य परीक्षण लगायत अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास समेतलाई दृष्टिगत गरी आवश्यक आधारभूत सुविधा र आवश्यकताहरुको परिपूर्ति गर्ने जस्ता सुझावहरु नेपाल सरकारलाई दिएको पाईन्छ। यसैगरी कसुरको गाम्भीर्यता र स्वास्थ्य स्थितिका आधारमा कैदीबन्दीहरुलाई राखनका लागि अलग अलग स्थानको व्यवस्था गर्ने, कैदीबन्दीहरुलाई कोभिड-१९ को परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने, कोभिड-१९ को संक्रमणलाई मध्यनजर राखी बढी जोखिममा रहेका कैदीबन्दीका मुद्दाहरुलाई प्राथमिकीकरण गरी त्यस्तो मुद्दाको छिटो कारवाही र किनाराको लागि आवश्यक समन्वय गर्ने तथा सिधा खर्च (रासन) लाई बजारको महंगी अनुसार समयानुकूल पूनरावलोकन गर्ने विषयलाई अगाडि बढाउनुपर्ने सुझाव समेत दिएको देखिन्छ।
२४. कोभिड-१९ महामारी संक्रमणप्रति संवेदनशील भई कारागारहरुमा उच्च सतर्कता अपनाउन पर्ने आजको आवश्यकता देखिन्छ। संविधानले प्रत्येक नागरिकको बाँच्न पाउने हक, समानताको हक, स्वास्थ्य सम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको तथा अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरुमा समेत कैदीबन्दीहरुको संविधानद्वारा प्रदत्त हक अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र सुनिश्चित गर्ने कर्तव्य राज्यमा हुने भनी उल्लेख हुनुका साथै विश्व स्वास्थ्य संगठनले समेत कारागारमा सुरक्षाका उपाय अपनाउन मापदण्ड तथा निर्देशन दिएको अवस्थामा नेपालका कारागारहरुमा सो

कार्यान्वयन भएको स्थिति नभएको भन्ने महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन २०७७ बाट देखिएको छ। कारागारमा एक जना व्यक्तिमा कोरोना संक्रमण भएमा संक्रमण भुसको आगो जस्तै फैलिने र कैदीबन्दीहरूले मृत्युवरण गर्नुपर्ने भयावह अवस्था आउने सम्भावना हुन्छ। कारागार भित्र सुरक्षित स्वास्थ्य जीवन यापन गर्न सक्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्ने दायित्व राज्यमा नीहित हुन्छ। कारागारमा Overcrowding तथा संक्रमणको जोखिम रहेको परीप्रेक्ष्यमा कारागारको क्षमता अभिवृद्धि र भौतिक सुधार जस्ता दीर्घकालीन रणनीतिको अतिरिक्त राज्यले संक्रमणको रोकथामका लागि तत्काल सुरक्षाका उपायहरू अपनाउन आवश्यक देखिन्छ। तसर्थ कोभिड-१९ को परीप्रेक्ष्यमा हाल कारागारमा रहेको २४१६३ कैदीमध्ये ५९६ जनाको मात्र परीक्षण भएकोमा परीक्षणको दायरा बढाउनु, ११८ जना पोजिटिभ देखिएकोमा हाल उपचार गराइरहेको संक्रमित व्यक्ति ५० जना रहको तर १५ वटा मात्र आइसोलेशन बेड रहेको भनिएकोले आइसोलेशन बेड बढाउनु, २० जना मात्र क्वारेन्टाइनमा राख्ने व्यवस्था रहेकोमा सोको संख्या बढाउनु, शारीरिक दुरी कायम राख्न आवश्यकता अनुसार तत्कालको समस्या समाधान गर्न पालहरूको व्यवस्था गर्नु, कैदी नभएको कारागारहरूमा क्षमताअनुसार स्थान्तरण गर्नु, आवश्यकता अनुसार कोभिड-१९ को संक्रमितलाई हेर्ने विशेष अस्पतालमा उपचार गराउनु तथा महामारीको विस्फोटन (Outbreak) लाई कारागारभित्र रोक, सुरक्षित भई बस्न अपनाउनुपर्ने नियम कानून तथा WHO को निर्देशिका, नेपाल सरकार स्वास्थ्य मन्त्रालयले दिएको निर्देशिकासमेतको आधारमा सम्पूर्ण सुरक्षाका उपायहरू अवलम्बन गर्नु गराउनु र सोको लागि आवश्यक बजेट विनियोजनसमेत गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी गरिएको छ।

२५. अब कारागारमा बढेको कैदीबन्दीको चाप कम गर्नका लागि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ मा भएको सुधारात्मक दण्डप्रणालीको व्यवस्था, ऐ. ऐनको दफा १(२) तथा दफा ३४ र ३७ को व्यवस्था कार्यान्वयन गरेमा कारागारको चाप घट्ने र महामारीको जोखिमता घट्ने हुँदा निवेदकको माग बमोजिम तत्काल उक्त ऐनको माथि उल्लेखित दफाहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि परमादेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, कैदीबन्दीहरूको कैद छुट, माफी मिनाहा, कैदकट्टा लगायतका कार्य नेपाल सरकारको नीति, वर्तमान कानूनी प्रावधान र मान्यता बमोजिम चलिरहेको तथा प्रोवेसन प्यारोलका सम्बन्धमा पनि कानूनी पूर्वाधार तयार गर्ने कार्य सम्बन्धित निकायबाट भैरहेको हुँदा आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने लिखितजवाफ रहेको देखिन्छ।

२६. सुधारात्मक दण्डप्रणाली सम्बन्धी वैकल्पिक कारागार सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको विषय सम्बन्धमा निवेदकको माग रहेकोमा सो मा प्रवेश गर्नुअघि सुधारात्मक दण्डप्रणालीको व्यवस्थामा विवेचना गर्नुपर्ने देखिन्छ। पछिल्लो समयमा न्याय प्रणालीले अपराधीमाथि हुने र अपराध गरेबापत कसूरदारमा दायित्वहरू सिर्जना हुन्छ भन्ने पुनःस्थापकीय न्यायको अवधारणालाई अघि बढाएको पाइन्छ। पुनःस्थापकीय न्यायले पीडित, कसूरदार र समाजलाई सँगै राखी गल्तीलाई सुधार गर्दै सही दिशातर्फ अघि बढाउन सकिन्छ भन्दै हिँसाले पुर्‍याएको असरको सम्बोधनमा पीडितको आवश्यकता र कसूरदारको दायित्वलाई बढाउनेमा केन्द्रित

भइरहेको छ। पुनःस्थापकीय न्याय पीडितको मात्र नभइ कसूरदारको पनि पुनःस्थापनामा केन्द्रित हुन्छ। यसले प्रगतिशिल दृष्टिकोणबाट दण्ड निर्धारण गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै उपचारात्मक तथा सुधारात्मक सिद्धान्तको आधारमा कसूरदारलाई सुधार गरी असल नागरिकको रूपमा समाजमा पुनर्स्थापित गर्ने आसय राख्दछ। सुधारात्मक दण्ड प्रणालीले कसूरदारलाई अपराध गर्ने एउटा माध्यम मात्र मान्दछ र अपराधिक कार्यले कसूरदार स्वयमलाई पनि क्षति पुर्याएको हुन्छ भन्ने धारणा राख्दछ। फौजदारी अपराधमा दोषीहरूलाई समेत सुधारको मौका प्रदान गरिनुपर्दछ भन्नेमा जोड दिई वैकल्पिक कारागार प्रणालीलाई समेत प्रोत्साहित गर्दछ।

२७. नेपालको न्याय प्रणाली पुनःस्थापकीय न्याय तथा सुधारात्मक दण्ड प्रणालीमा प्रवेश गरिसकेको छ। नेपालको संविधानको धारा २० मा न्याय सम्बन्धी हक तथा धारा २१(२) मा "अपराध पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ" भन्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गरेको छ भने अर्कोतिर मिति २०७५/५/१ देखि लागु भएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले प्रत्येक कसूरमा पीडित केन्द्रित क्षतिपूर्ति सहितको पुनःस्थापकीय न्याय प्रणालीलाई मार्गदर्शन प्रदान गरेको छ। कसूरदारको हकमा निश्चित प्रकृतिको अपराधको हकमा सुधारात्मक दण्ड प्रणालीलाई आत्मसात गर्न फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले वैकल्पिक कारागार प्रणाली (Alternative Prison System) को व्यवस्था गरेको छ जसअन्तर्गत दफा २२ मा सामुदायिक सेवाको व्यवस्था, दफा २५ मा सुधार गृहमा पठाउन सकिने व्यवस्था, दफा २६ मा पुनःस्थापना केन्द्रमा पठाउने व्यवस्था, दफा २७ मा सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रिकालिन समयमा मात्र कारागारमा बसि कैद भुक्तान गर्ने व्यवस्था, दफा २८ मा खुल्ला कारागारमा राख्ने व्यवस्था, दफा २९ मा प्यारोलमा राख्ने व्यवस्था, दफा ३० मा सामाजिकिकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था, दफा ३१ मा कैद वापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने व्यवस्था, दफा ३४ मा अस्पताल वा यस्तै अन्य स्थानमा राख्नुपर्ने व्यवस्था र दफा ३७ मा कैद कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

२८. यसै सम्बन्धमा सुधारात्मक दण्ड प्रणाली अवलम्बन गर्नका लागि आवश्यक संरचना र कानूनी व्यवस्था गर्न यस अदालतबाट 'घ' कुमारीको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध सागर भट्टसमेत भएको ०७१-CR-०६५९ को जबरजस्ती करणी मुद्दामा कसूरदारहरूलाई आफूले गरेको गल्तीको अनुभूत गर्न लगाउने, उनीहरूको सुधार र समाजमा पुनःस्थापना गर्नु महत्वपूर्ण विषय हो। सजाय अपराधलाई गरिएको हो। राज्य र कानूनको उद्देश्य त्यस्तो अपराधलाई रोकथाम गर्नु हो। अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू अपराधका प्रतिकात्मक रूप मात्र भएकाले निजहरूको सुधार र समाजमा पुनःस्थापना राज्यको दण्ड नीतिको आधारभूत विषय भएको हुँदा यस्ता अपराधीहरूलाई कानूनको उद्देश्य पुरा हुने गरी कारागार, खुल्ला कारागार, सामुदायिक सेवा, पारिवारिक मिलन जस्ता विषयमा मध्यनजर गर्दै फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेको सुधारात्मक दण्ड प्रणाली अवलम्बन गर्न आवश्यक कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था गर्नु र सो सम्बन्धमा भएका प्रगति प्रत्येक तीन-तीन

महिनामा यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखामा पठाउनु भनी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय एवम्, गृह मन्त्रालयको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको देखिन्छ। तर आदेशानुसारको कार्य हालसम्म पनि सम्पन्न भएको जानकारी यस अदालतसमक्ष प्राप्त हुन आएको छैन।

२९. सुधारात्मक दण्ड प्रणालीमा आधारित कानून बनेको ३ वर्ष र कार्यान्वयनमा आएको २ वर्ष व्यतित भैसकदासमेत उक्त कानूनी व्यवस्था प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरेको पाइएन। प्रस्तुत निवेदन मागदावीका २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ दफाहरू नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछन् भनी सोही ऐनको दफा १(२) मा उल्लेख भएको छ। सरकारी निर्णयको विलम्बको कारण उल्लेखित दफाहरू हालसम्म कार्यान्वयनमा नल्याउँदा कैदीबन्दीहरू कानूनी हक अधिकारहरूबाट श्रृजित सुधारात्मक दण्ड प्रणाली अन्तर्गतको सुविधाप्राप्त गर्नबाट बञ्चित भएको देखिन्छ।
३०. कोभिड-१९ संक्रमणको महामारीले जटिल रूप लिइरहेको र हाल कारागारको भयावहताको अवस्थामा कारागारमा शारीरिक दुरी कायम गर्न सुधारात्मक व्यवस्थालाई तत्कालै कार्यान्वयनमा ल्याउन अत्यावश्यक देखिन्छ। वैकल्पिक कारागारको व्यवस्थालाई तत्काल अनुसरण गर्दा कारागारमा कैदीहरूको चाप कम हुनुका साथै कारागार व्यवस्थापनमा पनि सहजता हुन जाने हुन्छ। सामान्य अवस्थामा नै पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको अभाव भएको, भएको पूर्वाधार जिर्ण अवस्थामा रहेको र क्षमताभन्दा बढि कैदि भएको कारण विभिन्न समस्या देखिएको हाम्रो कारागारमा अहिलेको महामारीले स्वास्थ्य जोखिम बढाएको भन्ने कुरा कोभिड-१९ को सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकिल कार्यालयबाट गरिएको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७७ बाट देखिन्छ। त्यसैगरी कारागारहरूको निर्माण र व्यवस्थापनका लागि संसदको राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिको मिति २०७७।३।३० मा बसेको बैठकले कारागार सुधार तथा कैदीबन्दीको व्यवस्थामा देहायका निर्णयहरू गरेको पाइन्छ:

- क. फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ मा उल्लिखित व्यवस्था अनुसार कैदीबन्दीहरूलाई सुधार गृहमा पठाउने, सामाजिक एवं सामुदायिक सेवामा लगाउने, पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने, खुल्ला कारागारमा राख्ने, प्यारोलमा राख्ने, सामाजिकीकरण गर्ने, शारीरिक श्रममा लगाउने, प्रोवेसन र प्यारोल अधिकृत तोक्ने, कैद छुट भएपछि आयमूलक कार्यमा सहभागी हुने लगायतका कारागार र कैदीबन्दी सम्बन्धी व्यवस्थाहरू यथाशीघ्र कार्यान्वयनको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,
- ख. प्रोवेसन तथा प्यारोल बोर्डलाई तत्काल पूर्णता दिँदै क्रियाशील बनाउने,
- ग. कारागारहरूको विकास र विस्तार गरी श्रोत साधनसम्पन्न बनाउन आवश्यक व्यवस्था मिलाउने।

३१. प्रस्तुत निवेदन पछि दर्ता भएको पुरक निवेदनमा मिति २०७७।१।१७ मा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ को व्यवस्थालाई तत्कालै कार्यान्वयनमा ल्याई कारागारहरूको व्यवस्थित सुधार

गर्ने प्रयोजनको लागि सोही ऐनको दफा १(२) बमोजिम नेपाल राजपत्रमा ७ दिन भित्र सूचना प्रकाशित गरी उल्लेखित व्यवस्था कार्यान्वयनको प्रक्रिया प्रारम्भ गर्नु भनी यस अदालतबाट मिति २०७७।१।१७ मा अन्तरिम आदेश जारी भएको देखिन्छ तर यस मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुने दिनसम्म पनि राजपत्रमा सूचना प्रकाशन नभई उक्त दफाहरूको कार्यान्वयनको प्रक्रिया प्रारम्भ भएको जानकारी आएको देखिएन। कोभिड-१९ को महामारीको विषम परिस्थितिमा कारागारमा रहेको भिडभाड हटाउन वैकल्पिक कारागारको व्यवस्था लागू हुन फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ मा भएका वैकल्पिक कारागारको दफा २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१ र ४९ व्यवस्थाहरू ऐ. ऐनको दफा १(२) नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरेर मात्र प्रारम्भ हुने देखिन्छ। साथै उक्त दफाहरू राजपत्रमा प्रकाशन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु अघि सरकारले केहि दफाहरूको हकमा पूर्वतयारीसमेत गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३२. शर्त/कार्यविधि निर्माण गर्नुपर्ने

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को खुल्ला कारागारमा राख्न सकिने दफा २८ को "कैद अवधिको दुई तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको र राम्रो आचरण भएको कैदीलाई कारागार प्रमुखको सिफारिसमा सम्बन्धित जिल्ला अदालतका न्यायाधीशले खुल्ला कारागारमा राख्ने आदेश दिन सक्ने" व्यवस्था अन्तर्गत खुला कारागारमा राख्न दफा २८(२क) अनुसारको कार्यविधि निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस्तै ऐ. ऐनको दफा ३० को सामाजिकीकरण गराउनु पर्ने भनि रहेको व्यवस्था "यस संहितामा तथा अन्य कानूनमा जुनसुकै कुरा उल्लेख भए तापनि एक वर्ष भन्दा बढि अवधिको कैद सजाय पाई कैद भुक्तान गरिरहेको र राम्रो आचरण भएको कसूरदारलाई निजलाई तोकिएको कैद अवधि भुक्तान हुन भन्दा ६ महिना अगाडि कारागारले विभिन्न काम गर्नका लागि मासिक वा दैनिक रुपमा छोड्न सक्ने" को कार्यान्वयनको हकमा दफा ३० (२) र (३) अनुसार शर्तहरू निर्माण गर्नुपर्ने तथा दफा ३१ को कैदवापत शारीरिक पारिश्रममा लगाउन सकिने "तीन वर्ष वा तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएको अठार वर्षभन्दा बढी उमेरको र शारीरिक रुपमा स्वास्थ्य रहेको कसूरदारले चाहेमा निजलाई कारागारले सार्वजनिक कामको लागि शारीरिक श्रममा लगाउन सक्नेछ" भन्ने कैद वापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने सम्बन्धी व्यवस्थाको हकमा दफा ३१(३) को कार्यविधि निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३३. प्रोवेसन तथा प्यारोल अधिकृत नियुक्ति हुनुपर्ने

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २६ अनुसार पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउने व्यवस्थाको लागि प्रोवेसन अधिकृतको सिफारिसको आवश्यकता पर्ने तथा ऐ. ऐनको दफा २९ को प्यारोल सम्बन्धी "एक वर्ष भन्दा बढि कैद सजाय पछि कैद सजायको दुई तिहाई अवधि भुक्तान गरिसकेको र राम्रो आचरण भएको कसूरदारलाई सम्बन्धीत प्रोवेसन तथा प्यारोल बोर्डको सिफारिसमा जिल्ला अदालतको न्यायाधीशले प्यारोलमा राख्ने आदेश दिन सक्ने" व्यवस्था कार्यान्वयनको निमित्त प्रोवेसन र प्यारोल अधिकृत नियुक्त हुन आवश्यक रहेकाले ऐ. ऐनको दफा ४९ मा उल्लेख भएको

"नेपाल सरकारले सामुदायिक सेवा वा पुनस्थापना कार्यमा काम गरेको व्यक्तिलाई प्रोवेसन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृत नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ" भनेबमोजिम तोक्नुपर्नेमा हालसम्म तोकिएको नदेखिएको र हाल महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा सो सम्बन्धी कार्य अघि बढिरहेको भन्ने लिखितजवाफबाट आज कानून आएको ३ वर्षसम्म प्रोवेसन अधिकृत नियुक्ति नभएको अवस्थाले वैकल्पिक कारागार प्रणाली निष्कृय भएको छ।

३४. अदालतले सजाय गर्दा विचार गर्न सक्ने

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २४ ले कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको, ऐ. ऐनको सप्ताहको १ दिन वा रात्रिकालिन समयमा कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्ने दफा २७ को "एक वर्षसम्म कैद निर्धारण भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर निजको उमेर, कसूरको गम्भीरता, कसूर गरेको तरिका र निजको आचरण समेतलाई विचार गर्दा नियमित रूपमा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा त्यसको कारण खोली अदालतले निजलाई सप्ताहको अन्तिम दिन वा दैनिक रूपमा रात्रीकालिन समयमा मात्र कारागार बस्न पर्ने गरी कैद निर्धारण गर्न सक्ने" भनी सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रीकालिन समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने व्यवस्थाको हकमा अदालतले सजाय गर्दा विचार गर्न सक्ने हुँदा सो दफासमेत तत्काललाई लागू हुन सक्ने नै देखिन्छ भने ऐ. ऐनको दफा २२ को सामाजिक सेवा सम्बन्धी "छ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूर, निजको उमेर, आचरण, कसूर गर्दाको परिस्थिति कसूर गर्दा अपनाएको तरिका समेतलाई विचार गर्दा कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएकोमा वा त्यस्तो कसूरमा अदालतले उपयुक्त ठहर्‍याएको अवधिको कैदमा वसेपछि बाँकी अवधिको लागि अदालतले निजलाई सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने" व्यवस्थाहरु तत्काल कार्यान्वयन हुन सक्ने प्रकृतिको देखिए तापनि उक्त दफाहरु प्रारम्भ भएको राजपत्रमा प्रकाशित नहुँदा निष्कृय भएको अवस्था छ।

३५. तत्कालै कार्यान्वयन हुन सकिने व्यवस्थाहरु

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३४(१) मा अस्पताल वा अन्य स्थानमा राख्नु पर्ने व्यवस्थाको सम्बन्धमा "होस ठेगानमा नरहेमा त्यस्तो कसूरदारलाई कारागारले अस्पताल वा त्यस्तै अन्य चिकित्सा केन्द्रमा राख्नु पर्नेछ" भन्ने कानूनी व्यवस्था तत्कालै कार्यान्वयन गर्न सकिने प्रकृतिको देखिन्छ। साथै दफा ३७ को हकमा नकारात्मक सूचीमा रहेको मुद्दामा बाहेक कसूरदार कैदमा रहदा चालचलनमा सुधार आएमा र निजले ५०% कैद सजाय भुक्तान गरेमा निजलाई भएको कैद सजाय कारागारले तोकेबमोजिम कट्टा गर्न सक्ने व्यवस्था भाएबमोजिम कैद कट्टा हुन सक्ने व्यवस्था रहेको र हाल फौजदारी कसूर (कैदकट्टा) नियमावली आइसकेको र उक्त नियमावलीले कैदीको चालचलन सम्बन्धी अभिलेख राख्ने सम्पूर्ण कार्यविधि फारमसमेत विकास गरिसकेको सन्दर्भमा सो दफा पनि कार्यान्वयन हुन कुनै कठिनाई देखिँदैन।

३६. नेपाल सरकारले भर्खर मात्र बाल सुधार गृहको हकमा सामुदायिक सेवा वा पुनस्थापना कार्यमा काम गरेको व्यक्तिलाई प्रोवेसन अधिकृत वा प्यारोल अधिकृत नियुक्त गर्न वा तोक्न

सक्रेछ, भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोमा हाल सम्म वालवालिका सम्बन्धि ऐन, २०७५ को दफा ७९ को उपदफा (२) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी वाल न्याय सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली २०७६ को नियम ४३ मा उल्लेखित काम कर्तव्य र अधिकारको पालना र प्रयोग गर्न नेपाल सरकारलाई थप आर्थिक व्ययभार नपर्ने गरी सबै जिल्ला अदालतमा कार्यरत राजपत्राङ्कित अधिकृत स्तरका तहसिलदारलाई र राजपत्राङ्कित अधिकृतस्तरका तहसिलदार नभएको स्थानमा सो अदालतका श्रेस्तेदारलाई प्रोवेसन अधिकारी तोकिएको भनी महिला, वालवालिका तथा ज्येष्ठ नागरीक मन्त्रालयबाट मिति २०७६/१२/३ को राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको देखिन्छ। यसैगरी हाल महामारीको अवस्थामा कारागारमा भएको कैदीबन्दीको जीवन रक्षाको निमित्त तत्कालको निमित्त अस्थायीरूपमा प्रोवेसन वा प्यारोल अधिकृतको व्यवस्थापन गरेर पनि केही वैकल्पिक कारागारका प्रणालीहरु व्यवस्थापन गर्न सकिने नै देखिन्छ त्यसतर्फ सरकारको ध्यानाकर्षण गरिएको छ। साथै सुधारात्मक दण्ड प्रणाली कार्यान्वयनको लागि दफा ३३ अन्तर्गतको सुधारात्मक कार्यक्रम संचालन गर्नपर्नेतर्फ पनि ध्यानाकर्षण गराइन्छ।

३७. अब प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन भन्ने विषयमा विचार गर्दा, आज सुधारात्मक दण्ड प्रणाली अन्तर्गत वैकल्पिक कारागार प्रणालीको व्यवस्था फौजदारी न्याय प्रणालीको पाटो भएको ३ वर्ष व्यतित भैसक्दा पनि सोको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक संरचना शर्त प्रकृया कार्यविधिको निर्माण नभएको, प्रोवेसन/प्यारोल अधिकृत नियुक्ति नभएको, वैकल्पिक कारागार प्रणाली प्रारम्भको निमित्त राजपत्रमा सूचना प्रकाशित नभएको अवस्थामा कोभिड-१९ को महामारीको विषम परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी कारागारको भीडभाड कम गरी वैकल्पिक कारागार प्रणालीको प्रयोग गर्न फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २८ को खुल्ला कारागारको व्यवस्था दफा ३० को सामाजिकरण गराउने व्यवस्था र दफा ३१ को कैद वापत शारीरिक श्रममा लगाउन सकिने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको निमित्त आवश्यक शर्त, प्रकृया, कार्यविधि एक महिनाभित्र तयार गर्नु, ऐ.ऐनको दफा २६ को पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने व्यवस्था दफा २९ को प्यारोलमा राख्न सकिने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको निमित्त प्रोवेसन र प्यारोल अधिकृतले शर्त बन्देज तयार गरी १ महिनाभित्र नियुक्त गर्नु, ऐ.ऐनको दफा २६, २८, २९, ३० र ३१, को प्रारम्भको सूचना शर्त/प्रकृया/कार्यविधि तयार भएको ७ दिनभित्र राजपत्रमा प्रारम्भको सूचना प्रकाशनको निमित्त तथा दफा २२ को सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने दफा २४ को कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने र २७ को सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रिकालिन समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गर्न सकिने व्यवस्था तत्काल कार्यान्वयन हुने प्रकृतिको भएको हुँदा यो आदेशको ७ दिनभित्र राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गर्नु गराउनु तथा दफा २५ को सुधारगृहमा पठाउने विषय तत्काल कार्यान्वयनको मागको सम्बन्धमा सुधारगृहको लागि आवश्यक संरचना निर्माण व्यवस्थापनको प्रकृया तत्काल अगाडि बढाउने कार्य गर्नु गराउनु भनी परमादेश जारी गरिदिएको छ।

३८. अब प्रश्न नं. ३ तर्फ विचार गर्दा, कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(१) (२क) तथा ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा २(क) र १२ बमोजिम कैदीहरूलाई प्राप्त सुविधा दैनिक लगत कायम गरी नियमित रूपमा सुविधा उपलब्ध गराउनु भन्ने प्रस्तुत निवेदनको माग रहेकोमा ज्येष्ठ नागरिकको विषयमा ऐनले गरेको व्यवस्था बमोजिम ज्येष्ठ नागरिकलाई उपलब्ध स्रोत साधन बमोजिम सेवा सुविधा उपलब्ध गराइएको हुँदा रिट जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने लिखितजवाफ रहेको छ ।
३९. आज कोभिड-१९ को महामारीबाट संक्रमणको उच्च जोखिमतामा कैदीबन्दीहरू रहेको र कैदीबन्दीहरूमा पनि विविधता (diversity) रहेको छ। विविधताभिन्नको अन्तरस्थितिमा (intersectionality) उमेर, स्वास्थ्य स्थिति, लिङ्ग, शारीरिक स्थिति, गर्भधारणको अवस्था आदिको आधार पनि रहेको देखिन्छ। तसर्थ कैदीबन्दी मध्ये ज्येष्ठ नागरिकहरू उनीहरूको उमेर, शारीरिक अवस्था र दीर्घकालीन रोग स्वास्थ्यको अवस्थाको कारण समेत थप जोखिमतामा रहेका छन्। WHO का अनुसार पनि "Those who are over 60 years of age and those with cardiovascular disease, diabetes, chronic respiratory disease and cancer are most at risk" भनीएको छ। UNODC, WHO, UNAIDS and OHCHR joint statement on COVID -19 in prisons and other closed settings को Reduce overcrowding को विषयमा कैदमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकको हकमा "These efforts should encompass release mechanisms for people at particular risk of COVID-19, such as older people and people with pre-existing health conditions, as well as other people who could be released without compromising public safety, such as those sentenced for minor, non-violent offences, with specific consideration given to women and children." भनी व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी नेपाल सरकारले पनि ६० वर्षभन्दा माथिका उमेरका व्यक्तिहरू, बालबालिका तथा दीर्घरोगी उच्च जोखिममा रहेको घोषणा गरी सर्तकता अपनाउन आदेश समेत दिएको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५/०७६ तथा कोभिड-१९ को सन्दर्भमा गरिएको हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७७ समेतले ज्येष्ठ नागरिकहरूमा कानूनले दिएको सजाय छुट सुविधा प्रयोगतर्फ प्राथमिकतापूर्वक निर्णय गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ।
४०. नेपालको संविधानको धारा ४१ ले "ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ" भनी ज्येष्ठ नागरिकको हकलाई मौलिक हकको रूपमा नै स्वीकार गरी विशेष संरक्षण गरेको पाइन्छ। संविधानको धारा १८(३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले "सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन" भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
४१. ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ ज्येष्ठ नागरिकहरूको हित, सुविधा तथा कल्याणका लागि जारी गरिएको विशेष ऐनको रूपमा रहेको छ। उक्त ऐनको दफा १२(१) ले प्रचलित

कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारवादी भई चलेको कुनै मुद्दामा कैद सजाय पाई कैद भोगिरहेका ज्येष्ठ नागरिकलाई "निजको उमेर र कसूरको अवस्था हेरी पैसठ्ठी वर्ष उमेर पूरा भई सत्तरी वर्ष ननाघेका ज्येष्ठ नागरिकलाई पच्चीस प्रतिशतसम्म, सत्तरी वर्ष उमेर पूरा भई पचहत्तर वर्ष ननाघेका ज्येष्ठ नागरिकलाई पचास प्रतिशतसम्म, पचहत्तर वर्ष पूरा भएका ज्येष्ठ नागरिकलाई पचहत्तर प्रतिशतसम्म छुट दिन सकिनेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

४२. ज्येष्ठ नागरिक ऐनले ज्येष्ठ नागरिकको हकमा सजाय छुटको व्यवस्था गरेता पनि सो को कार्यान्वयन नभएको कारण यसै अदालतबाट पेम्बा गुरुङ विरुद्ध कारागार कार्यालय नखबुको (ने.का.प २०७६, नि.नं. १०२१९) बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा "कैद सजाय पाई कैद भोगी रहेको ज्येष्ठ नागरिकको हकमा कानून र नियममा ज्येष्ठ नागरिकको सजाय छुट दिने अधिकारी को हो भन्ने स्पष्ट व्यवस्था नभएकोले तत्कालै कैदको सजाय छुट दिने अधिकारी किटान गर्न र कानून बमोजिमको छुट दिने नियम/कार्यविधि समेत बनाउन" निर्देशन दिइएको तर उक्त आदेश दिएको आज एक वर्षभन्दा बढी समय हुँदा सम्म पनि आदेश बमोजिमको अधिकारी र कार्यविधि निर्माण नहुँदा संविधान र कानूनी अधिकार निष्प्रभावी हुन गएको छ। यसै रिटमा भएको आदेश बमोजिम उच्च अदालत तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूले कारागार निरीक्षणको क्रममा ज्येष्ठ नागरिकको हकमा कैद छुट गरेको भनी सहन्यायाधिवक्ताले बहसको क्रममा भन्नु भएतापनि अन्य अवस्थामा सजाय छुट सुविधा दिइएको बारे निर्णय गर्ने निकायले निर्णय नगरी मौन भएर बसेको देखिन्छ ।

४३. अब प्रस्तुत रिट निवेदकको माग बमोजिम कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(१) को "असल चालचलन भएका कैदीलाई तोकिएको कैदको सजायमा बढीमा साठी प्रतिशतसम्म कैदको सजाय छोट्याउन सकिनेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तर ऐ. नियमको २९(१क) मा उपनियम (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको मुद्दामा कैद सजाय पाएको व्यक्तिको कैद सजाय छोट्याउन सकिने छैन भनी नकारात्मक सूची राखिएको छ:-

- क) जीउ मास्ने बेच्ने,
- ख) जबरजस्ती करणी,
- ग) कैदबाट भागे भगाएको,
- घ) भन्सार चोरी निकासी पैठारी,
- ङ) लागू औषधको कारोवार,
- च) भ्रष्टाचार सम्बन्धी,
- छ) जासूसी सम्बन्धी,
- ज) संरक्षित वन्यजन्तु सम्बन्धी,
- झ) पूरातात्विक वस्तु सम्बन्धी।

४४. यसरी केही प्रकृतिको मुद्दालाई नकारात्मक सूचीमा राखी कैद सजाय छोट्याउन नसकिने व्यवस्था गरिएतापनि ऐ. नियमको २९(२क) ले उपनियम २९(१) र २९(१क) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि "असल चालचलन भएका पैसठ्ठी वर्ष उमेर पुगेका कैदीहरूको हकमा पचहत्तर प्रतिशतसम्मको कैद सजाय छोट्याउन वा दुवै आँखा नदेख्ने वा दुवै

खुट्टा नचल्ने वा अंगभंग भई ओछ्छान परी निको नहुने अवस्थामा पुगेको भनी सरकारी चिकित्सकले सिफारिस गरेका कैदीको हकमा बाँकी कैदको सजाय छोट्याउन सकिनेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

४५. उपरोक्त कानूनी व्यवस्थाले कैदीहरूको कारागारभित्र रहँदाको असल चालचलनलाई हेरी कैद छोट्याउन सक्ने प्रावधान राखेको देखिन्छ। ऐ. नियमावलीको नियम २९ (२क) ले ६५ वर्ष पुगेको हकमा उक्त नकारात्मक सूची लागू नहुने भनी कारागार (चौधौं संशोधन) नियमावली २०७२ को संशोधनद्वारा स्पष्ट गरिएको छ। साथै यसै अदालतबाट नरध्वज गुरुङ विरुद्ध उच्च अदालत पोखरासमेतको (ने.का.प. २०७५, नि.नं. ९९९८) बन्दीप्रत्यक्षीकरण/परमादेशको मुद्दामा "ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ज्येष्ठ नागरिकहरूको हित, सुविधा तथा कल्याणका लागि जारी गरिएको विशेष ऐन हो। विधायिकाबाट निर्मित ऐनले गरेको व्यवस्था प्रतिकूल यदि कुनै नियममा प्रावधान छन् भने पनि त्यस्तो प्रावधानले मान्यता पाउन सक्तैन। ऐनकै व्यवस्थाको अनुशरण गरिनु पर्ने" भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ। कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(२क) मा उल्लिखित "असल चालचलन भएका" र "पैंसठ्ठी वर्ष उमेर पुगेका" कैदीहरूको हकमा उक्त नियम २९(१क) मा उल्लेख भएबमोजिम नकारात्मक सूचीमा परेका मुद्दामा नै कैद परेको भएपनि ज्येष्ठ नागरिक ऐन विशेष ऐन भएकोले नकारात्मक सूचीमा परेका मुद्दामा कैद भोगिरहेको अवस्थामा पनि ज्येष्ठ नागरिक ऐनको दफा १२ बमोजिमको कैद छुट पाउन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ।

४६. यसरी नेपालको संविधानले ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासको लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने नै देखियो। यस्तै ज्येष्ठ नागरिकको हित कल्याणको निमित्त ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा १२(१) ले उमेर र कसूर हेरी ६५ वर्ष माथिका कैदीबन्दीलाई सजायमा उमेर अनुसारको छुट दिन सकिने व्यवस्था गरेको र कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(२क) ले पनि पैंसठ्ठी वर्ष पूरा भएको ज्येष्ठ नागरिकको हकमा सजाय छुट गर्न मिल्ने नै भनी स्पष्ट उल्लेख गरेको, ने.का.प. २०७६ नि.नं. १०२१९ मा कानून प्रदत्त अधिकार तथा सुविधाको कार्यान्वयनको निमित्त जिम्मेवार निकाय सक्रिय र संवेदनशिल हुनुपर्छ भनीएको साथै ने.का.प. २०७५ नि.नं. ९९९८ मा ज्येष्ठ नागरिकको सजायमा छुट दिने सम्बन्धमा उचित समयमा तथ्यसंगत निर्णय गर्नु सम्बन्धित अधिकारीको कर्तव्य रहेको भनीएको अवस्थामा संविधान, ऐन, नियम र यसै अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा गरिएको आदेशहरू बमोजिम पैंसठ्ठी वर्ष पूरा भई सत्तरी वर्ष ननाघेकोलाई पच्चिस प्रतिशत, सत्तरी वर्ष उमेर पूरा भई पचहत्तर वर्ष ननाघेकोलाई पचास प्रतिशत र पचहत्तर वर्ष पूरा भएको ज्येष्ठ नागरिकको हकमा पचहत्तर प्रतिशत सजाय छुट गर्न सकिने नै देखिन्छ। हालै कारागार व्यवस्थापन विभागले पत्र संख्या २०७७।०७८ च.नं. ९३ मार्फत ज्येष्ठ नागरिकको हकमा ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा १२ बमोजिमको कैद भुक्तान गरेका कसूरदार ज्येष्ठ नागरिकको हकमा नकारात्मक सूची नलागे हुँदा कैदकट्टा, माफी मिनाहाको लागि सिफारिस पठाउनका लागि कार्यालयले पत्र समेत पठाएको देखिन्छ। साथै नेपाल सरकारको तर्फबाट बहस गर्ने सहन्यायाधिवक्ताले यसै अदालतको ने.का.प. २०७६,

नि.नं. १०२१९ मा पेम्बा गुरुङको मुद्दामा आदेश भए बमोजिम केही ज्येष्ठ नागरिकलाई सजाय छुट दिइसकेको र च.नं. १८६ को पत्र संख्या ०७७/७८ बाट २०७७।२।१४ सम्मको ज्येष्ठ नागरिकको हैसियतले कैद छुट लिन सक्ने ३१ जनाको सूची तयार गरी यस अदालत समक्ष पेश समेत भएको देखिन्छ ।

४७. हाल COVID-19 को महामारीले कारागारमा भिडभाडको अवस्था रहेको र उक्त भिडभाड कम गर्न कैदीबन्दीमध्ये पनि अत्यन्त उच्च जोखिममा रहेको ज्येष्ठ नागरिकहरूको कैद छुट गरी कारागारको भीडभाड कम गरी शारीरिक दुरी कायम राखी कारागारमा हुने थप फैलावट रोक तथा अत्यन्त जोखिममा रहेका ज्येष्ठ नागरिकको जीवनको संरक्षण गर्न, संविधान र कानूनले नै ज्येष्ठ नागरिकको विशेष संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरी कैद छुटको व्यवस्था गरिएको र यस अघि पेम्बा गुरुङ र नरध्वज गुरुङको मुद्दामा भएको आदेशहरूको सन्दर्भमा समेत कानून बमोजिम निर्णय नगरी संविधान र ऐनले गरेको व्यवस्थालाई निस्प्रवाही तुल्याउने छुट कसैलाई पनि नहुने हुँदा यो कोभिड १९ को महामारीको विषम परिस्थितिमा उमेर, शारीरिक अवस्था, स्वास्थ्यको अवस्था आदिको कारण अत्यन्त जोखिममा रहेको ज्येष्ठ नागरिक कैदीहरूको हकमा ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ को दफा १२ अनुसार कैद छुटको सुविधा दिन सकिने कैदीहरूको दैनिक लगत सूची तयार गर्नु गराउनु तथा हाल कारागार व्यवस्थापन विभागले मिति २०७७।२।१४ सम्मको कैद छुट हुने ज्येष्ठ नागरिकको सूची तयार गरेतापनि यो आदेश पाएको ३ दिनभित्र कैद सजाय छुट हुने ज्येष्ठ नागरिकको संख्या अद्यावधिक गर्नु गराउनु भनी कारागार व्यवस्थापन विभाग, कालिकास्थानको नाममा परमादेश जारी गरिएको छ । यसैगरी हालको संक्रमणको र फैलावटको जोखिमतालाई ध्यानमा राखी उचित र तत्काल निर्णय गर्नुपर्ने भएकोले यो आदेश प्राप्त भएको १० (दश) दिन भित्र कानूनले तोकेको उमेरका हद अनुसार सजाय छुट पाउन सक्ने कारागारका कैदीहरूको कारागार विभागले ल्याएको सूचीमा उमेर र कसूरको गाम्भीर्यता हेरी ज्येष्ठ नागरिकको कैद छुटको लागि नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको नाममा समेत परमादेश जारी गरिएको छ।

४८. अब प्रश्न नं ४ अर्थात् प्रचलित कानूनबमोजिम नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूर र कसूरदारको हकमा कैदकट्टा र संविधानको धारा २७६ बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट माफी मिनाहा घोषणा गर्ने व्यवस्था अन्तर्गतको माफी मिनाहाका सुविधाहरू लागु गर्नका लागि आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन ? माफी मिनाहाका लागि नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूरलाई सूचीबाट हटाउनको लागि नेपालको संविधानको धारा ११४ बमोजिम आवश्यक अध्यादेश लगायतका कानूनी व्यवस्था गर्न कुनै आदेश जारी गर्नु पर्ने हो वा होइन ? भन्नेतर्फ विचार गर्दा, नेपालको संविधानको धारा २७६ मा राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई कानूनबमोजिम माफी, मुलतवी परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाअनुसार नेपाल सरकारबाट समय समयमा कानूनमा भएबमोजिम निर्णय भई कार्यान्वयन भइरहेको तथा नकारात्मक कसूरहरूको खारेजी के कारणले हुनु पर्ने सम्बन्धमा निवेदकहरूले खुल्लाउन नसकेको भन्ने लिखितजवाफ जिकिर रहेको देखिन्छ।

४९. सर्वप्रथम राष्ट्रपतिले कसूरको सजायबाट माफी मिनाहा घोषणा गर्ने सम्बन्धमा, नेपालको संविधानको धारा २७६ मा "राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई कानूनबमोजिम माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ" भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ। अब के कस्तो अवस्थामा कैदीबन्दीले माफी मिनाहा तथा कैदकट्टाको सुविधा प्राप्त गर्न सक्छन् सो सम्बन्धी कानूनहरुको विवेचना गर्नु पर्ने देखिन्छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३७ ले देहायका कसूरलाई कैद कट्टाको सुविधा नपाउने गरी नकारात्मक सूचीमा राखेको छः-

- क. जन्म कैदको सजाय भएको,
- ख. जबरजस्ती करणी सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- ग. भ्रष्टाचार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- घ. मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- ङ. अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- च. लागू औषधको ओसार पसार तथा कारोबार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- छ. संगठित अपराध सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- ज. सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- झ. यातना वा क्रुर, निर्मम, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- ञ. मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,

५०. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५९(४) मा देहायका कसूरहरुमा सजाय माफी गर्ने, मुलतवी राख्ने, परिवर्तन गर्ने वा कम गर्ने कारबाही गर्न नसकिने भनी उल्लेख भएको पाईन्छ-

- क. भ्रष्टाचार,
- ख. यातना,
- ग. जबरजस्ती करणी,
- घ. क्रुर तथा अमानवीय तरिकाले वा नियन्त्रणमा लिई ज्यान मारेको,
- ङ. जाति हत्या,
- च. विष्फोटक पदार्थ,
- छ. अपहरण, शरीर बन्धक वा व्यक्ति बेपत्ता,
- ज. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार,
- झ. सम्पत्ति शुद्धीकरण, र
- ञ. तीन वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने लागूऔषधको ओसारपसार वा कारोबार

५१. फौजदारी कसूर (कैदकट्टा) नियमावली, २०७६ को नियम ३ को (३) ले फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३७ मा उल्लेखित कसूरदार

बाहेकका कसूरदारको कैदमा रहँदा चालचलनमा सुधार आएमा वा निजले पचास प्रतिशत कैद सजाय भुक्तान गरेमा निजलाई भएको कैद सजाय कारागारले तोके बमोजिम कट्टा गर्न सकेछ भनी व्यवस्था गरेको छ। यसरी नकारात्मक सूचीमा रहेका बाहेक अन्य कसूरदारको हकमा मात्र कैदमा रहँदा निजको चालचलनमा सुधार आएमा वा निजले 50 प्रतिशत कैद सजाय भुक्तान गरेमा निजलाई भएको कैद कट्टा गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

५२. यसै अदालतद्वारा रामकृष्ण बन्जारासमेत विरुद्ध नेपाल सरकारको मुद्दामा ने. का. प. २०७५, नि. नं. १९४१ मा कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ बमोजिम कैदीको असल चालचलनको मूल्याङ्कन गरे पनि हुने, नगरे पनि हुने कुरा होइन भन्ने प्रस्ट छ । नियममा "सकिनेछ" भन्ने शब्द प्रयोग भएको कारणबाट नै यसलाई स्वेच्छाचारी किसिमको स्वविवेकीय अधिकारको रूपमा हेर्न मिल्दैन । कारागारमा रहेका हरेक कैदीको चालचलनको नियमित रूपमा यथार्थपरक मूल्याङ्कन गरिनु अनिवार्य छ । यसरी मूल्याङ्कन गर्दा "असल चालचलन" देखिएका कैदीहरूलाई तोकिएको कैद सजाय छोट्याउनु पर्दछ भने "खराब चालचलन" देखिएका कैदीहरूका हकमा नियम २९ बमोजिमको सुविधा नदिने अवस्था रहन्छ। यसरी मूल्याङ्कन गर्ने कुरामा सम्म स्वविवेकको प्रयोग गरिनु पर्ने हुन्छ।
५३. कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९(२) बमोजिमको कामकाजीबापतको सुविधा दिने सन्दर्भमा "बफादारीसाथ" प्रत्येक कारागारले आ-आफ्नो कारागारमा रहेका हरेक कैदीका सम्बन्धमा "चालचलन" सम्बन्धी अभिलेख अनिवार्यरूपमा खडा गरी राख्नु पर्दछ र मूल्याङ्कन गर्ने कार्यलाई नियमित र यथार्थपरक तुल्याउनु पर्दछ। यसरी भएको मूल्याङ्कनका आधारमा नियमद्वारा निर्धारित सीमा हद तथा प्रक्रिया अनुशरण गरी कैदीलाई ठेकिएको कैद छोट्याउनु पर्ने भनी आदेश भएको देखिन्छ ।
५४. उपरोक्त फैसला पश्चात् कस्ता कसूरमा माफी मिनाहा र मुलतवी दिने भन्ने विषयमा फौजदारी कसूर (कैद कट्टा) नियमावली, २०७६ लागू भैसकेको र सोको नियम ४ मा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ३७ अनुसार प्रत्येक कारागारले कैदीको चालचलनको अभिलेख कारागारले राख्ने तथा नियम ६ बमोजिम ५० प्रतिशत कैद सजाय भुक्तान भएको प्रमाणसहित आएको निवेदन उपर जाँचबुझ गरी कैदीको चालचलन सम्बन्धी अभिलेख समेत संलग्न राखी, आफ्नो सिफारिस सहित प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष पेश गर्नुपर्ने र प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सोही व्यहोरा खुल्लै कैदकट्टाको लागि कारागार व्यवस्थापन विभागमा सिफारिस गर्नुपर्ने, उक्त सिफारिस सहितको निवेदन जाँचबुझ गर्दा ऐन तथा नियमावली बमोजिम कसूरदारलाई लागेको कैदकट्टा गर्न मनासिब देखिएमा विभागले एकमुष्ट विवरण तयार गरी कैद कट्टाको निर्णयको लागि गृहमन्त्रालयमा पठाउनु पर्ने र ऐ. नियमावलीको नियम ७ बमोजिम नेपाल सरकारको निर्णय सहित स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपति समक्ष सिफारिस गर्ने, नियम बमोजिम राष्ट्रपतिबाट कैदकट्टा गर्ने गरी स्वीकृति प्राप्त भए पछि मन्त्रालयले सो निर्णय बमोजिम कसूरदारको कैद कट्टा गर्न विभाग मार्फत सम्बन्धित कारागारमा लेखी पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। विपक्षी मध्येका कारागार व्यवस्थापन विभागले कैदीबन्दीहरूको कैद छुट माफी मिनाहा तथा कैद कट्टा लगायतको कार्य नेपाल सरकारको नीति र वर्तमान कानूनी प्रावधान अनुरूप भएको र विपक्षी

गृह मन्त्रालयले कैद (कट्टी) नियमावली, २०७६ लागू भै ५० प्रतिशत कैद भुक्तान गरेको कैदीलाई नियमानुसार कैद छुट पाएका छन् भन्ने जिकिर लिएबाट समेत कैदीबन्दीहरुको कैदकट्टा तथा कैद छुट माफी मिनाहासम्बन्धी कामकारवाही भईरहेको देखिँदा सो सम्बन्धमा केही बोलिरहनु परेन।

५५. अब संविधानको धारा २७६ बमोजिम राष्ट्रपतिबाट माफी मिनाहा गर्दा नकारात्मक सूचीमा रहेको कसूरमा माफी मिनाहाको लागि घोषणा गर्न मिल्ने वा नमिल्ने प्रश्नमा विचार गर्दा, संविधानको धारा २७६ ले राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई कानूनबमोजिम माफी, मुलतवी परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिँदा कानूनले नै कुन कुन प्रकृतिका कसूरमा सजाय छुट दिने वा नदिने भन्ने विषय विद्यायिकीय विवेकमा (Legislative wisdom) रहने र नेपालको संविधानको धारा १२६ ले "संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त भन्दा बाहिर गई न्यायिक अधिकारको प्रयोग हुन नसक्ने" भनी व्यवस्था गरेको परिप्रेक्ष्यमा यसरी कानूनमा नै नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूरहरुको हकमा कैद कट्टा वा माफीमिनाहा गर्न नमिल्ने भनी उल्लेख भएकोमा अदालतले कानूनभन्दा बाहिर गएर नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूर र कसूरदारको हकमा कैदकट्टा र माफीमिनाहाको सुविधा कार्यान्वयन गर्नु भनी आदेश जारी गर्न मिल्ने देखिएन।

५६. यसै सम्बन्धमा संसदको राज्यव्यवस्था समितिले फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३७ मा रहेको कैद कट्टा नहुने कसूरहरुको सूचीमा पुनरावलोकन गरी ऐन संशोधनको कारवाही अगाडी बढाउने भनी मिति २०७७।३।३ मा बसेको बैठकबाट निर्णय भएको देखिएबाट संसदको जिम्मेवार समितिले समेत यस विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिएको देखिन्छ। तसर्थ माफी मिनाहाका लागि नकारात्मक सूचीमा रहेका कसूरलाई सूचीबाट हटाउनको लागि नेपालको संविधानको धारा ११४ बमोजिम आवश्यक अध्यादेश लगायतका कानूनी व्यवस्था गर्न परमादेश जारी गर्नु भन्ने निवेदन माग रहेको छ त्यसतर्फ तत्काल आवश्यक परेको खण्डमा कोभिड-१९ को महामारीले कारागारको भयावहताको स्थितिलाई ध्यानमा राखी संसद नचलेको समयमा मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले अध्यादेश जारी गर्न सकिने नै हुँदा सो विषयमा हाल केही बोलिरहनु परेन।

५७. यद्यपि प्रचलित कानूनले ज्यान सम्बन्धी कसूरलाई नकारात्मक सूचीमा राखेता पनि यस अघि कारागार नियमावली २०२० को नियम २९(१) ले ज्यान सम्बन्धी कसूरलाई नकारात्मक सूचीमा नराखेको तर फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ३७(क) तथा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५९(४) मा जन्म कैदको सजायलाई नकारात्मक सूचीमा राखेको हुँदा प्रस्तुत ऐन आउनु अघि सम्म कैद सजाय भोगेका कैदीबन्दीका हकमा पुरानो कानून बमोजिमको सुविधा पाउने हकबाट वञ्चित गर्न मिल्ने देखिँदैन। "कानूनको पश्चातदर्शी असर हुनु हुँदैन" भन्ने फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको छ। नेपालको संविधानको धारा २०(४) मा "तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेवापत कुनै व्यक्ति सजायभागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई

कसूर गर्दाका अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिइने छैन" भनी व्यवस्था गरिएको छ। तसर्थ वर्तमान कानून लागू हुनु अघि नकारात्मक सूचीमा नरहेका कसूरहरूको हकमा साविकका कसूरदारहरूलाई माफी मिनाहाको सुविधा उपलब्ध गराउनु भनी कारागार व्यवस्थापन विभाग र गृहमन्त्रालयका नाममा परमादेश जारी गरिएको छ १

५८. प्रश्न नं. ५ अर्थात् जोखिमतालाई मध्यनजर राखी सार्वजनिक विदाको गणना गरी कैद कट्टी गर्ने व्यवस्था गर्न कैद वा जरिवाना तोकेका कैदीहरूको हकमा कैद भुक्तान भईसकेको वा कैद कट्टा तथा माफी मिनाहाका लागि योग्य भएका तर जरिवाना तिर्न बुझाउन असमर्थ भएका कारण कैदमा बस्नु परेका कैदीहरूको हकमा समेत जरिवाना माफी मिनाहाका लागि तथा पुर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेका सम्पूर्ण वन्दीहरूलाई तारिख वा हाजिर जमानीमा छाड्न आदेश जारी गरी पाँउ भन्ने निवेदन मागदावी रहेकोमा कैदीबन्दीले कानूनबमोजिमको सुविधा पाइरहेको अवस्थामा विदासमेत गणना गरी कैद कट्टा गरिपाउँ भन्ने समेतको मागदावी अनुचित र असान्दर्भिक रहेको, फौजदारी कसूर (कैदकट्टा) नियमावली, २०७६ लागू भई ५०% कैद भुक्तान गरेका कैदीहरूले कैद छुट पाइरहेका छन् भन्ने समेतको लिखितजवाफ रहेको देखिन्छ।

निवेदकहरूले सार्वजनिक विदाको दिनको गणना गरी कैद कट्टा गर्नका लागि यस प्रकारको कानूनी व्यवस्था कुन कुन मुलुकमा प्रचलनमा रहेको छ भन्ने कुरा निवेदनमा किटानीकासाथ नखुल्लाई विभिन्न मुलुकहरूमा रहेको व्यहोरासम्म उल्लेख गरेको देखिन्छ। फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ४० मा "कैद अवधिको गणना गर्दा हिरासतमा वा थुनामा रहेकोमा त्यस्तो मिति देखि र हिरासतमा नरहेकोमा कारागारमा बसेको मिति देखि गणना गर्नुपर्नेछ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसरी कैद गणनाको सम्बन्धमा कानूनले नै स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको र सार्वजनिक विदाको गणना सम्बन्धमा कानूनी प्रावधानमा केही उल्लेख नभएको हुँदा कानून भन्दा बाहिर गई सार्वजनिक विदाको गणना गरी कैद कट्टी गर्नु भनी आदेश गर्न मिल्ने देखिएन।

५९. केही निश्चित मापदण्ड पूरा भएका कैदीबन्दीहरूलाई कैद सजाय छुट दिनको लागि कारागार ऐन, २०१९, ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३, कारागार नियमावली, २०२० र फौजदारी कसूर (कैद कट्टा) नियमावली, २०७६ समेत लागू भै कार्यान्वयनमा आएको देखिन्छ। साथै फौजदारी कसूर (कैद कट्टा) नियमावली, २०७६ को नियम ५ (१) (ग) ले कैदीबन्दीले कैद कट्टाको लागि जरिवाना बुझाएको वा कैद बसेको प्रमाणित गर्ने कागजात सहित निवेदन पेश गर्नसक्ने भनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तत्कालिन मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ३८ नं. ले जरिवाना वा सरकारी विगोवापत कैद ठेक्कुपर्दा ऐनमा लेखिएको कैदको हदमा नबढ्ने गरी "कैद वा जरिवाना दुवै सजाय भएकोमा जरिवाना नतिरेवापतको कैद ठेक्कुपर्दा चार वर्षभन्दा बढी अवधिको कैद ठेक्नु हुँदैन। तर नाबालकलाई जरिवाना नतिरेवापत कैद ठेक्कुपर्दा उमेर पुगेका व्यक्तिलाई कैदको आधामा नबढ्ने गरी कैद ठेक्कुपर्छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १६२ ले जरिवानाको सजाय कार्यान्वयनका सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा १६२ (४)

को उपदफा (२) बमोजिम किस्तावन्दीमा जरिवाना रकम बुझाउने व्यवस्था भएकोमा वा मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी सजाय भुक्तान गरिसकेकोमा वा दफा १३७ बमोजिम राखिएको धरौट वा जमानतबाट जरिवानाको रकम असूल हुने भएमा बाहेक कसूरदारले जरिवानाको रकम तत्काल नबुझाएमा अदालतले जरिवानावापत कैद गर्न सम्बन्धित कारागारका नाउँमा आदेश पठाउनुपर्ने तथा दफा १६२ को उपदफा (४) बमोजिम आदेश भएकोमा जरिवाना नबुझाउने कसूरदारले जरिवानाको रकम केही बुझाई केही बाँकी राखेकोमा वा मुद्दाको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी त्यसरी कैद वा थुनामा परेको अवधि जति सजाय मिनाहा हुने अवस्था भएमा सोसमेत कट्टा गरी जरिवाना नबुझाएवापत हुने कैदको अवधि र जरिवानाको कूल रकमको अनुपातमा मात्र बाँकी जरिवानावापत कैद गर्नुपर्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

६०. जहाँसम्म निवेदकहरूले कोभिड-१९ को महामारीको कारण देखाएर मुद्दा पुर्पक्षका लागि तारेख वा हाजिर जमानीमा छाडी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने जिकिर लिएकोमा विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले कोभिड-१९ को कारणले मात्र कानूनले व्यवस्था नगरेको विषयमा कैदी बन्दीहरूलाई तारेखमा र हाजिर जमानीमा छाड्न मिल्दैन भनी बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभएको देखिन्छ। हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६७, ६८, ६९, ७०, ७१ ले धरौटी जमानत सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। ऐ. ऐनको दफा ६७ मा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएमा निश्चित प्रकृति अपराधमा अभियुक्तलाई थुनामा नै राख्नुपर्ने व्यवस्था गरे तापनि दफा ६७(३) मा "उपदफा (१) वा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुन सक्ने कसूरमा बाहेक अभियुक्त बालबालिका वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी अशक्त भएको वा सात महिनाभन्दा बढीकी गर्भवति महिला वा पचहत्तर वर्ष माथिको वृद्ध भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले धरौटी वा जमानतले तारेखमा छोड्न सक्ने व्यवस्था रहेको", दफा ६८ ले दफा ६७ को अवस्थामा बाहेक धरौट जमानत लिन सक्ने व्यवस्था गरेको तथा दफा ७१ मा "कारवाहीको जुनसुकै अवस्थामा पनि थुनुवा वा जमानतमा राख्न सकिने: (१) मुद्दाको कारवाही जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए तापनि अदालतले प्रमाण बुझ्दै जाँदा अभियुक्तलाई अवस्था अनुसार दफा ६७ बमोजिम थुनामा राख्न वा दफा ६८ बमोजिम निजसँग धरौट, जमानत वा बैंक जमानत माग्न सक्नेछ र शुरुमा पुर्पक्षको लागि अभियुक्तलाई थुनामा नराखेको वा निजसँग धरौट, जमानत वा बैंक जमानत नलिएको कारणले मात्र पछि निजलाई थुनामा राख्न वा निजसँग धरौट, जमानत वा बैंक जमानत माग्न अदालतलाई बाधा परेको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको तथा दफा ७१ (२) दफा ६७ वा दफा ६८ बमोजिम थुनामा परेको कुनै अभियुक्त कसूरदार होइन भन्ने प्रमाणित हुन सक्ने कुनै मनासिव आधार प्राप्त हुन आएमा मुद्दाको कारवाही जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि त्यस्तो विषयमा सुनुवाई गरी अदालतले निजलाई थुनाबाट छोड्ने आदेश दिन सक्नेछ" भन्ने व्यवस्था रहेकोमा कोभिड-१९ को महामारीको अवस्थामा मुद्दाको मिसिल प्रमाण अभियुक्तको अवस्थामा आधारित भएर न्यायाधीशले उक्त कानूनी दफाहरूका आधारमा कारवाहीको अवस्थामा उपयुक्त निर्णय गर्न सक्ने नै हुँदा त्यसतर्फ केही बोलिरहनु परेन।

६१. माथिको प्रकरणमा उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा, सार्वजनिक विदा गणना गरी कैद कट्टा गर्ने विषय जरिवाना तिर्न बुझाउन असमर्थलाई माफी दिने विषय मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४, कारागार ऐन, २०१९, कारागार नियमावली, २०२० र फौजदारी कसूर (कैद कट्टा) नियमावली, २०७६ मा नै स्पष्टरूपमा व्यवस्था रहेको देखिँदा कानूनको दायरको विषयमा कानून नै पुनरावलोकन भई संशोधन नभएसम्म प्रचलित कानूनी प्रावधानहरूभन्दा बाहिर गई यस अदालतबाट आदेश जारी गर्न मिल्ने देखिएन।
६२. आज विश्वले नै थुनुवा कैदी उच्च जोखिममा रहेको वर्गको रूपमा मान्यता दिई Prison health is public healthको रूपमा हेरी कोभिड-१९ को महामारीसँग लड्न शारीरिक दुरी कायम गर्ने एउटा रणनीतिको रूपमा स्वीकार गरेको अवस्थामा हालको कारागारको भीडभाडको स्थिति रहेकोमा संक्रमणको थप फैलावटको रोकथाम गर्न कैदीबन्दीको विना भेदभाव स्वास्थ्यको हेरचाह र उपचारको पहुँचको सुनिश्चित गर्दै जीवनको रक्षा गर्न अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ। तसर्थ आजको विषय उच्च जोखिममा कैदीबन्दीको जीवन संरक्षणको लागि तत्काल नै कारागारको भीडभाड (Overcrowding) कम गर्न नाजुक अवस्थामा रहेका बालबालिका, गर्भवती महिला, दुध खुवाइरहेको महिला तथा जटिल स्वास्थ्य समस्या भएका कैदीहरूलाई प्राथमिकताको आधारमा उनीहरूको अवस्थाको अत्यन्त सतर्कतापूर्वक (Carefully) पहिचान गरी निजहरूको स्वास्थ्यमा हुने जोखिमतासँग कसूरको प्रकृती र सार्वजनिक सुरक्षासमेतलाई ध्यानमा राखी दुवैबिच सन्तुलन कायम गरी (Balancing Vulnerability of Detainees/Prisoners and Public Safety) संक्रामक रोग ऐन, २०२० को दफा २ प्रयोग गरी अहिले महामारी रोकथामको लागि नेपाल सरकारबाट आदेश तथा निर्णयहरू भैरहेको सन्दर्भमा तत्काल छोड्ने वा सजाय कम वा छुट गर्ने वा अन्य कुनै उपयुक्त विशेष निर्णय लिनको लागि निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरिएको छ। साथै कोभिड-१९ को महामारीको विषम परिस्थितिमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा भएका आदेशहरूको कार्यान्वयनको स्थिति देखिने प्रतिवेदन र महिनाभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत सर्वोच्च अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखामा पठाउनु। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिनु। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: नारायण सापकोटा/हिरा माया अवाल/ मतिना शाक्य/ श्रेया संजेल

कम्प्युटर सेटिङ: चन्द्रावती तिमल्सेना

इति सम्बत् २०७७ साल साउन १९ गते रोज २ शुभम्-----

